

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामष्टाविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

समाप्तोऽष्टाविंशः प्रश्नः ॥

अथैकोनत्रिंशः प्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

अथ लोष्टचित्तिरुच्यते । सा तु स्वमते पुनर्दहनेन विकल्प्यते सर्वेष्वहिताग्निषु ।
परमते त्वग्निचित्सु व्यवतिष्ठेतेत्युक्तम् । तत्र विधिमाह—

दिष्टगमनादयुक्ष्वहःस्वहोरात्रार्धमास[मास]तृषु सं-
वत्सरे वा निदधाति ॥ १ ॥

दिष्टशब्देन परलोक उच्यते । तं गच्छत्यस्मिन्निति दिष्टगमनं मरणदिवसः ।
एतच्च दहनदिवसाभिप्रायम् । गायशो मरणदिवस एव दहनस्य निवृ(वृ)त्तेरेवं निर्देशः ।
यस्य तु मरणदिवसादन्यस्मिन्दिवसे दहनं तस्य दहनदिवसादारभ्य दिवससंख्यानमित्यर्थः ।
अन्ये तु दशममहो दिष्टगमनमित्याचक्षते । तन्मन्दम् । वृद्धव्यवहारे तद्वाचित्वप्रसि-
द्ध्यभावात् । यथोक्ततार्थे प्रसिद्धत्वाच्च । न चाऽऽशौचानुवृत्तावज्ञादि वा न विरोधः(?) ।
दातुर्दोषाभावात् । प्रतिग्रहीतुस्तु सर्वत्र(दा) दोषात् । नग्नप्रच्छादननवश्राद्धादिवदुपपत्तेश्च ।
तस्माद्दहनदिवस एवात्रापूर्वा विधिः । तस्मादयुक्ष्वहःस्विति तृतीयादिनवमान्तानां
चतुर्णामयुगमदिवसानामन्यतमेऽहनीत्यर्थः । अर्धमासादिकल्पेषु तु न दशमेऽहनि शान्ति-
कर्म किंतु लोष्टचित्यन्त एवेत्युक्तम् । निदधातीत्यस्थिसंचयनस्थले निधानमुच्यते ।
तत्र निवपनाभावपक्षे यस्मिन्नहन्युपक्रमस्ततोऽपरेद्युरस्थिनिधानपूर्विका लोष्टचित्ति-
समाप्तिः । दहनसद्भावे तु यस्मिन्नहनि दहनसमाप्तिस्तत्तृतीयेऽहनि चयनसमाप्तिरिति
विवेकः । एवं चयनात्तद्वितीयेऽहनि संचयनं धवनाभावश्च । तत्र पञ्चमेऽस्थनां निधानम् ।
सप्तमदिवसादिषु तु कालेषु धवनसद्भावेऽपि संभवत्यस्थनां निधानमित्यनुसंधेयम् ॥ १ ॥

अप्रज्ञाते याथाकामी या माध्याः पौर्णमास्याः

फाल्गुन्याश्चैत्र्या वैशाख्या नैदाघ्या वोपरिष्ठाद-

मावास्था तस्याम् ॥ २ ॥

तस्यां निदधातीत्यन्वयः । अप्रज्ञाते दिष्टगमने माघादीनां षण्मासानामन्यतमस्यान्तर्द-
शाहं संचयनोक्तकालिकं स्यात्तत्रास्थनां निधानं, न तु दहनदिवसादयुक्ष्वहःस्वित्यादिका-
लेषु । तत्र नैदाघ्या इति ग्रीष्मर्तुमवयोज्येष्टाषाढयोः पौर्णमास्योः सामान्यनिर्देशः । तेन

तयोरुभयोरत्र परिग्रहः । याऽमावास्या तस्यां निदधातीत्यनेन तत्तदमावास्यासंबन्धि
यजनार्थमहर्विवक्षितम् । यथोपेषिनाम्नां पूर्वसु कार्यं इति तथा चयनदिवसात्पूर्वेद्युः कर्तव्यं
संभारनिधानं प्रति परि(हरि)त्युक्त्याचार्यः—तदहरमावास्यायां निदधाति [इति]
बोधायनः । चयनदिवसात्पूर्वेद्युः कर्तव्या इमशानयात्रां प्रत्याह—ते तथा प्रययुर्दहः
पुरस्तात् पश्चाच्चन्द्रमसं पश्येयुरिति । तस्मादप्रज्ञातमरणदिवसस्य यथोक्तानां
घण्णाममावास्यानामन्यतमस्यां यजनीयेऽहन्यस्थनां निधानं चयनं चेति सिद्धम् । तत
ऊर्ध्वं शान्तिकर्मेति च ॥ २ ॥

अयुजो युजो वाऽश्रीरादायोत्तरतो लोष्ठानवरुज्य
दक्षिणा निर्हरन्ति स्थलार्थानिष्टकार्थान्वा ॥३॥

अग्निशब्दो दारुमयखनित्रवाची । उत्तरतो दहनदेशस्याग्निभिर्लोष्ठानुत्खायामात्य
जननदेशात् । दक्षिणा निर्हरन्ति । किं प्रयोजनमेपां लोष्ठानामित्यत्राऽऽह—स्थला-
र्थानिति । स्थलार्थं दहनस्थलस्य चयनानुगुणमात्रा[प्र]क्षिप्त्यर्थम् । यथा वक्ष्यति—
इमशानस्य मात्रा वज्रकुलं व्यङ्गलमित्नादि । ते तदेतल्लोष्ठखननादि कर्म चयनमेव स्थलं
पक्ष उपयोगः । तत्रेष्टकार्थं लोष्ठान्तरं परिग्राह्यम् । इष्टकार्थपक्षे तु स्थलार्थं लोष्ठान्तर-
परिग्रहः । पक्षद्वयेऽपि खननदेशस्य च मध्येऽपि लोष्टा स्याप्यैव सा पूर्वद्युरेव क्रियते ।
तत्र धवनपक्षे तत्समाधिस्तत्परस्मिन्नहनि, इति वेदितव्यम् । अपि[वि]दितोऽनुक्रमणं
तु धवनाभावपक्षाभिप्रायम् । एतदुत्तरत्र प्रदर्शयिष्यामः ॥ ३ ॥

पुरस्तादेव इमशानायतनादोषधीरुद्धारयन्ति पाठा-
पृश्निपर्णीकार्णिकारराजवृक्षकण्टकतिस्वकविभीत-
कार्कशरश्वदंष्ट्राध्यण्डा अन्याश्च क्षीरिणीरनुस्व-
याः ॥ ४ ॥

पुरस्तादेव लोष्ठखननात्पूर्वमेव दहनदेशात् पाठाओषधीरुद्धारेयुरमात्याः । ओष-
धिशब्दस्य च्छत्रिन्यायेन लक्षणावृत्तिर्दृष्टव्या । आदितश्च बहुकाष्ठव्यवहानाद्दहनदेशे
पाठादिप्ररोहणे सति तदुद्धरणं वेदितव्यम् । आसन्नकालिके तु चयने पाठादिप्ररोहणा-
भावेऽर्थलोपान्न क्रियते ॥ ४ ॥

अपराह्णे इमशानायतनं [वि]मिमीते पञ्च पञ्च
प्रक्रमान्सर्वतः ॥ ५ ॥

परितो विमिमीते । तथा च पञ्चप्रक्रमसंमितं समचतुरश्रं श्लोष्ठचितेरायतनं भवति ।

प्रक्रमो द्विपदद्विपदो वेत्युक्तं गुल्फेषु । तत्रेष्टकासंख्यासु च तारतम्यं वक्ष्यते ।
तत्र यथार्हं संबन्धः प्रत्येतव्यः ॥ ९ ॥

षट् पुरस्तादित्येके ॥ ६ ॥

पुरस्ताद्विस्तार इत्यन्ये समामनन्ति । अस्मिन्पक्षे पञ्च प्रक्रमाः पश्चाद्विस्तरः ।
पार्श्वमार्जं चाऽऽर्जवेन तावदेवाक्षयार्थात्तिलोदकं संपद्यते ॥ ९ ॥

माने परीतान इष्टकोपधान इति दिक्संयोगः ॥ ७ ॥

मानं मानं तदोक्तम् । परीतानो रज्ज्वा परिवेष्टनम् । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः ।
परिश्रयणादिरप्येतदेव परिवृणोति ॥ ७ ॥

सर्वत्र पुरस्तादुपक्रमः ॥ ८ ॥

प्रसव्यं दक्षिणतोऽपवर्गः (म० पि० परि० २-१) इति । सर्वत्र मानादिषु दिक्-
संयोग एतेषु कर्मसु पुरस्तादुपक्रमः ॥ ८ ॥

प्रसव्यं दक्षिणतोऽपवर्गः । त्रिवृता मौञ्ज्या । बाह्व-
ज्या वा रज्ज्वा प्रसव्यावृत्तया त्रिः प्रसव्यं
परितत्यायुग्मिरुदकुम्भैः स्ववोक्षितमवोक्षेद्यथा
प्राणादुत्सर्पेत् ॥ ९ ॥

मौञ्जीवचनमुत्तरविकल्पार्थानुवादः । तत्र प्रदक्षिणमावेष्ट्य प्रसव्यं समस्येत्तदा
त्रिवृता ज्या बाह्वज्या वा भवति । तया दक्षिणपूर्व्यां दिश्वारम्य त्रिः प्रसव्यं
परिचिनोति । ततो यथा तत्र त्याजं ततः सर्वेऽपसर्पेयुः । एवमयुग्मिरुदकुम्भैः स्ववो-
क्षितमवोक्षेत दहनदेशम् ॥ ९ ॥

अथ जन्तुत्सारणं हरन्निषेधात्तद्विधिमाह—

न प्राणान(द)धि निवपेद्यदि प्राणान(द)धि निवपे-
ज्जीवतां ह तत्प्राणानधि निवपेत् ॥ १० ॥

न कस्यचित्प्राणिन उपर्युपनिषपनादि कुर्याज्जीवन्तोऽपि मृतस्य पुत्रादयो म्रियेरन् ।
तस्मात्सर्वेषामेव जन्तूनामुत्सारणं कार्यम् ॥ १० ॥

स्वार्था तल्पे वा संभारानोप्य ॥ ११ ॥ (ख० १) ।

स्वाति(री) धान्यमानार्था । आवां परिशेषः । तल्पं वेत्रादिमयम् । संभाराश्चरुभू-
ति(ती)न्युपयोक्ष्यमाणद्रव्याणि यानि श्मशानपर्वन्तं कर्तव्यानि स्वरूपेणोपयोज्यानि
च ॥ ११ ॥ (ख० १) ।

आभूते पशुना तदर्थमन्नं सःस्कृत्य तदमावा-
स्यायां निदधाति ॥ १२ ॥

तथा श्वोभूते करिष्यमाणब्राह्मणभोजनायैतस्मिन्नहनि पशुना सहान्नं संस्कर्तव्यम् । पशोर्विशसनादिकं व्रीहीणामवघातादिकं वाऽऽद्यं कर्तव्यम् । पाकस्तूतरेद्युरेव । इतरथाऽप्युषितत्वप्रसङ्गात्तदहरिति वचनम् । श्वोभूत इति । श्वश्चयनदिवसप्रतिपादकत्वप्रकटनार्थम् । अमावास्यायामित्यप्रज्ञातविषयविहितकालानुवाद इति पूर्वोक्तसर्वकालानपेक्षयाऽनन्तरपूर्वदिनप्रदर्शनार्थम् । एवममावास्यायां संभारनिधानाद्यजनीयेऽहनि चयनं निवेदितव्यम् । न च विपर्ययः शक्यकल्पनः । संभारनिधानपूर्वकत्वनियमाच्चयनस्य । एतदग्निदेनापराह्णे क्रियते । अमात्यास्त्वेतस्मिन्काले वक्ष्यमाणमन्त्रानुसारेण चयनस्थल इष्टकाश्च कल्पयेयुः ॥ १२ ॥

एवं धवनाभावपक्षे प्रयोग उक्तः । अथ धवनपक्षे प्रयोगमाह—

अथ यदि पुनर्धविष्यन्तः स्युस्तदङ्गारं तल्पं वा
मिन्वन्ति ॥ १३ ॥

यद्युपबन्धाद्वैकल्पिकं धवनं तत्रैतस्मिन्पक्षेऽगारात्तल्पं वा ग्रामाद्बहिः कल्पयन्त्यमात्याः । तल्पशब्देनात्र[न] शयनादिक्रिया किंतु धिष्णिय उच्यते । अथान्तरेण ग्रामं च श्मशानं चागारं वा विनिर्मितं कारितं भवति (बौ० पि० १-१७-३) इति बोधायनः । ततश्च धवनपक्षे प्रारम्भदिवस एतदादीनि कर्माणि कृत्वा समाप्ते भवनेऽपरेद्युः पूर्वोक्तानि कर्माणि कार्याणि । प्रारम्भदिवसश्च धवनदिनसंख्यानुसारेण चयनदिवसादर्वाक्कल्पः (रूप्यः) । यथैकाहधवनपक्षे चयनदिवसादर्वाक्चितेः पञ्चमेऽहन्युपक्रमस्तस्मात्परतत्तृतीयेऽहनि धवनसमाप्तिः । ततः परे लोष्टखननादि । ततः परे चयनमिति व्यक्तानुक्रान्त एव कर्मक्रमो बोधायनेनेत्यनुसंधेयम् ॥ १३ ॥

तस्य पूर्वार्धे मध्ये पश्चार्धे वा पालाशी मेथी
निध्नन्ति त्रिविषूकाम् ॥ १४ ॥

मेथी गवादिबन्धनार्था स्थूणा । त्रिविषूका त्रिशृङ्गा । तां निखातमूलां स्थापयन्त्यमात्याः ॥ १४ ॥

पुरस्तादेव शूद्रोत्पन्नो ब्रह्मबन्धुर्वा संवादितो-
पविशति ॥ १५ ॥

शूद्रोत्पन्न इत्युत्पन्नग्रहणं जात्यन्तरोपसंग्रहणार्थम् । ततश्चाशूद्रोत्पन्नस्य ग्रहणं भवति । ब्रह्मबन्धुर्य[दि] विद्वांस्रैवर्णिक उच्यते । तयोरन्यतरो धवनारम्भात्पूर्वमेव संवादितस्तमिहोपविशेत् । वक्ष्यमाणकर्मसंवादात्मकमवचोदित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

या स्त्री मुख्यतया तामाह वसति मया सह पृच्छति ॥ १६ ॥

या मृतस्त्रीणां मुख्या महिषी सुरूपा वा तामनन्तरोक्तां पुरुष एवं ब्रूयात् । वसति मया सह पृच्छति । [पृच्छतिः] तत्राऽऽदरार्थः । यथा नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रमित्यादौ ॥ १६ ॥

न ददामीतीतरा प्रत्याह ॥ १७ ॥

इतरा सा स्त्री । न ददामीति तं ब्रूयात् ॥ १७ ॥

एवं द्वितीये करोति ॥ १८ ॥

द्वितीय इत्युपक्रमदिवसापेक्षया । द्वितीयत्वमित्यभिप्रेतम् । तत्राप्येते प्रयुज्येति वचने कार्ये इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकरात्राय ददामीति तृतीये ॥ १९ ॥

तृतीयेऽहनि तथैव द्वेन पृष्ठैकरात्राय ददामीति प्रतिब्रूयात् । एतच्च वचनमात्रम् । न तु तेन सह वासः कार्य एवमेतेनाऽऽह ॥ १९ ॥

धवनपक्षे प्रतिवचनमुक्तम् । अनेकाधवनपक्षेऽप्याह—

यावद्रात्रं वा धविष्यन्तः स्युः ॥ २० ॥

यावदन्त्याहनि वा धवनं चिकीर्षयन्ति तां वा संख्यामिह ब्रूयात् । त्रिरात्राय पञ्चरात्रायेति । ताश्च संख्या वक्ष्यन्ते । अपि वा तिस्रो रात्रीरित्यादिना ॥ २० ॥

एतस्यां वाचि मेध्यामूले शरीराणि निदधाति ॥ २१ ॥

एतस्यां प्रतिवचनात्मिकायां वाचि प्रयुज्यमानायामध्वर्युर्मेध्यामूलदेशे तस्यास्थीनि तूष्णीं निदधाति ॥ २१ ॥

शतातृणं च कुम्भं त्रिविषूके ॥ २२ ॥

शतातृणमधोभागे शतच्छिद्रं कुम्भं त्रिविषूके शृङ्गत्रयान्तू(न्तरा)ले निदधाति ॥ २२ ॥

तस्य बिलं चर्मणा कुशैः परिणद्धं भवति ॥ २३ ॥

तस्य [बिलं] कुम्भस्य चर्मणा कुशैश्च परिवेष्टितं भवति । न तु संनिहितं भवति ॥ २३ ॥

तस्मिन्दाधि वाजिनमिश्रमानयति वैश्वानरे हवि-

रिदं जुहोमीति ॥ २४ ॥

तस्मिन्कुम्भे वाजिनं नाम दधिसंसृष्टस्योष्णस्य पयसो द्रवांशः । तस्मिन् दधि तद-स्थनामुपरि सेच्यते । बिभरत्पिन्वमान इति मन्त्रान्तः ॥ २४ ॥

विसरन्तमभिमन्त्रयते—द्रष्टव्य[स्व]देम१ समुद्र-
मिति द्वाभ्याम् ॥ २५ ॥

व्योमजिति द्वितीयमन्त्रान्तः । छिदैरस्थिषु वाजिनमिश्रं दधि विसरन्तकुम्भ-
मित्यर्थः ॥ २५ ॥

चत्वारो ब्रह्मचारिणोऽन्ये वा ब्राह्मणाः प्रयता
दक्षिणान्केशपक्षानुद्धृत्य सव्यान्प्रस्रस्य दक्षिणा-
नूरूनाघ्नानाश्चर्माऽऽघ्नन्तः सिग्भिरभिधून्वन्तस्त्रिः
प्रसव्यं परियन्त्यजिनैमेध्यजिनमे[ध्यजिनमे]धीति
॥ २६ ॥

ब्रह्मचारिणोऽसमावृत्ता मतिनः । अन्ये वा ब्राह्मणाः । ब्राह्मणपुत्रा अन्ये वा ।
नित्यब्रह्मचारिण इत्यर्थः । पितृमन्तोऽनुत्पादितपुत्रा विवक्षिताः । चर्माऽऽघ्नन्तः इति कुम्भो-
परिवेष्टतं चर्म गृह्यते । मेधिं परियन्ति । अजिनमेधीत्यस्य त्रिः पाठस्त्रिप्रयोगार्थः ।
तत्र प्रथमे परिगमनपर्यायमन्त्रः ॥ २६ ॥

एवममात्याः स्त्रियश्च ॥ २७ ॥

त्रिः प्रसव्यं परियन्तीत्यन्वयः । अत्रापि कानिष्ठमथमा ज्येष्ठजघन्या इत्यादिनियमः
प्रत्येतव्यः ॥ २७ ॥

उत्तराभिः सिग्भिर्मन्त्रवर्जं पूर्ववत्परिक्रमणम् ॥ २८ ॥

सव्यानुद्धृत्येत्यादिपूर्ववत्सिक्चर्मवर्जमिति धून्वतश्चर्माहननं वर्जयित्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

संप्रवदन्ति वीणाः शङ्खं झल्लीकान्तू(कांस्तु)णा-
पणवान्मृत्युगीतवादित्राणीति ॥ २९ ॥

वीणादयस्तद्विद्भिर्वाद्यमानाः संप्रवदेयुः । धनवकाले युगपच्छब्दद्वयेन नृत्यन्ति च
नर्तक्य इति शेषः । तदनु नर्तक्यश्चानुनृत्येयुः (बी० पि० १-१७-७) इति
बोधायनः ॥ २९ ॥

मातर्मध्यंदिनेऽपराह्णे [इत्येवं रात्रेस्त्रिरपरपक्षस्य]
तिस्रो रात्रीः [ध्रुवन्ति] ॥ ३० ॥

चत्वारो ब्रह्मचारिण इत्याद्युक्तोऽयं विधिर्नवधा विभक्तः स्याद(क्तस्या)हनः
प्रथममध्यमोत्तमेषु भागेषु क्रियत इत्यर्थः । एवं तिस्रो रात्री(त्रय)स्त्रिरात्राव-

१ ख. ग. "णा इ" । २ क. "णामुद्धान्के" । ३ ख. ग. "नमोध्यजिनमोध्यजिनमोयीति ।
४ ख. ग. शङ्खा नाळीतुणवा ।

(त्रय)प्येवं प्रथममध्यमोत्तमेषु नवमांशेषु क्रियते । तथा चैकस्मिन्नहनि षट्कृत्वः क्रियते । अपि वा तिस्रो रात्रीः संप्रवदन्ति (धुवन्ति) ॥ ३० ॥

पञ्च सप्त नवैकादश वाऽर्धमासं मासं वत्स-
रम् इके धुवन्त्यन्नं च यथाशक्ति देयं तथा
द्रव्याणि ॥ ३१ ॥

तिस्रो रात्रीरित्यहोरात्रलक्षणा । एवं पञ्चसप्तनवैकादशाः । अर्धमासमिति पञ्चदशा-
होरात्राः । मासमिति त्रिंशतीः (१) । तिस्रो रात्रीरित्ययं विकल्पो दिष्टगमनादयुक्त्वहः
स्वित्यस्यैव द्रष्टव्यः । पञ्चसप्तेत्याद्यस्तवर्धमासादिविकल्पाविषयाः प्रत्येतव्याः । अयं
कल्पः सामर्थ्यात् संवत्सरनिधानपक्षे द्रष्टव्यः । अप्रज्ञातविषयत्वं संवत्सरध्वनकल्पो
न भवति । असंभवव्युदस्तत्वात् । अन्नं च यथाशक्ति देयम् । चकाराद्भवनपक्ष एवायं
विधिः । धवनदिवसेषु यथाशक्त्यन्नं देयं ब्राह्मणेभ्यः । तथा द्रव्याणि । तथा दृष्ट-
द्रव्याणीत्यापस्तम्बः । तथा दृष्टं हिरण्यादीनि च द्रव्याणि धवनदिवसेषु देयानि
शक्त्यनुसारेण ॥ ३१ ॥

उत्तमेऽहनि द्रव्यत्याग इत्येके ॥ ३२ ॥

उत्तमे धवनदिवस एव द्रव्यत्यागो धवनदिवसेष्वित्यन्ये समामनन्ति । धवनाभाव-
पक्षे तूत्तम एवाहन्यन्नमेव देयमिति प्रदर्शितम् । एवं धवनपक्षे प्रयोगारम्भ
उक्तः ॥ ३२ ॥

अत ऊर्ध्वं पक्षद्वयसाधारणप्रयोग उच्यते—

एतस्मिन्नेवाग्नौ तूष्णीमुपचरितान्पञ्च चरुं श्रप-
यन्ति ॥ ३३ ॥

एतस्मिञ्छवाग्नावेव ॥ ३३ ॥

तेषामभिघारणानि घृत् श्रितं क्षीरं दधि मध्वि-
त्यपूपामिघारिता भवन्ति ॥ ३४ ॥

पञ्चचरुणां यथाक्रमेतेषां द्रव्याण्यभिघारितानि भवन्तीत्यापस्तम्बः । श्रितं पक्वं
पयः शृतं क्षीरमेतेषामेकेन यथाक्रमं ततश्चरुमभिघारयेदित्यर्थः । अपूपामिघारिता
भवन्ति सर्वेऽप्येते चरव एकैकेनापूपेन विहिताश्च भवन्ति ॥ ३४ ॥

अपररात्रे गच्छन्त्याग्निः प्रथमोऽर्धो(थो)दकुम्भोऽ-
नद्वाञ्छरीराणि संभारा इति येन चान्येनार्थी
भवति ॥ ३५ ॥

अपरेद्युरध्वर्युरमात्याद्भवश्च दहनदेशं गच्छन्ति । तत्र शवाग्निः श्मशानात् । ग्राम-
मर्यादां प्रत्याह—तास्ततः परमध्वानमग्रतो नीयते । तदनूदकुम्भो यद्गतेनोदकेनोदकार्थाः
करिष्यन्ते । अनद्वाहः कर्षणार्थाः । शरीराण्यस्थीनि । तान्यस्थीनि कुम्भेऽवधायानिधी-
यन्ते । संभाराश्चर्वादयः खर्या(पर्श)दौ निक्षिप्य नीयन्ते येन चान्येनेति तिललाङ्गूलानि
गृह्णन्ते ॥ ३५ ॥

न हीनमन्वाहरेयुरन्तरा ग्रामं श्मशानं चैतमग्नि-
मिन्धान आस्ते ॥ ३६ ॥ (ख० २) ।

ते सर्वे ग्रामश्मशानयोर्मध्यदेशं गत्वा तत्रैव न हीनमन्वाहरेयुर्निवसेयुः । तत्रा-
ध्वर्युरेतमग्निं प्रज्वालयन्नासीत् ॥ ३६ ॥ (ख० २) ।

व्युष्टायां हरिण्या पलाशशाखया शमीशाखया
वा श्मशानायतनं समाष्ट्यर्चयेत् वीतेति ॥ ३७ ॥

ददात्स्वसानमस्मा इत्यन्तः । व्युष्टायां प्रमातायां राज्ञौ सर्वेऽग्निर्वर्जं श्मशानं ततोऽ-
ध्वर्युरेवं समाष्ट्यर्चयेत् वीतेति । क्रमप्राप्तोऽयं मन्त्रः ॥ ३७ ॥

दक्षिणतः शाखामुदसित्वाऽप उपस्पृश्योद्धृत्या-
वोक्ष्य सञ्चितैतानि—शरीराणीति सीरं युनाक्ति
षड्गवं द्वादशगवं चतुर्विंशतिगवं वा ॥ ३८ ॥

तेभिर्युज्यन्तामग्निया इति मन्त्रान्तः । सीरं लाङ्गूलादिकर्षणद्रव्यसमुदायः । तत्र
द्विपदक्रमपक्षे षड्गवं द्वादशगवं सीरं भवति । त्रिपदक्रमपक्षे तु चतुर्विंशतिगवामिति
यथार्हं विनिवेशो द्रष्टव्यः ॥ ३८ ॥

यावद्भवं सीरं तावन्ति शतानीष्टकानां माना[नि]

भवन्तीति विज्ञायते ॥ ३९ ॥

यावद्भवं सीरं तावन्ति शतानीष्टकानां गोसंख्यावच्छिन्नशतसंख्या भवन्ति ।
तद्यथा—षड्गवे षट्शतानीष्टकामाम् । द्वादशगवे द्विशताधिकं सहस्रम् । चतुर्विंशति-
गवे तु चतुःशताधिकं सहस्रद्वयम् । आमा भवन्तीति श्रवणात्ता अप्यग्निपाको न कार्यः ।
अत एव लोप्यचितिरित्यस्या ॥ ३९ ॥

तस्याश्चतुर्विंशेन भागेनेष्टकाः करोति पादेष्ट-
काश्च ॥ ४० ॥

तस्याः श्मशानभूमेः पञ्चप्रमा[णा]याश्चतुर्विंशतिशेन न पादषडङ्गुलेन मुख्या इष्टकाः
करोति । तदर्धप्रमाणेन तु साष्टांशत्र्यङ्गुलेन तासां पादेष्टकाश्च । तत्र पादेष्टकाः
संख्यापूरणार्थास्तस्याश्चतुर्विंशतेति । षड्गवद्वादशगवकल्पयोरेवायं विधिः । चतुर्विंशति-
गवपक्षे त्रयमसंभवो व्युद्गतः । ततश्च षट्त्रिंशेन भागेन मुख्या इष्टकाः कार्याः ।
तदर्धप्रमाणेन च पादेष्टका इति द्रष्टव्यम् । एवं समचतुरश्रपक्ष इष्टकाकल्पसिः । षट्
पुरस्तादित्येक इति पक्षे वक्रा अपि कतिचिदिष्टका इति त्रिविधा इष्टका वेदितव्याः ।
तत्र संग्रहः—

मुख्यानां करणं कार्यं पादाधिकषडङ्गुलम् ।

तदर्धमानं पाद्यानां चतुरश्र ऋजा तु(जुस्तु) सः ॥ इति ।

एवं समचतुरश्रक्षेत्रकरणद्वयमेव भवति । इष्टकासंख्या तु षड्गवः स्यात् ।

पञ्चविंशतिसंख्यानामष्टषष्टियुक् तथा ।

तासां तु द्वादशगवे साष्टषष्टि शतत्रयम् ॥

स्याच्चतुर्विंशतिगवेऽष्टाविंशानवशत्यपि ।

पक्षद्वयेऽपि पाद्याभिः तत्तत्संख्या तु पूर्यते ॥ इति ।

तत्र षड्गवे द्वात्रिंशत्पादेष्टकाः । द्वादशगवे द्वात्रिंशदुत्तरान्य(ण्य)ष्टौ शतानि ।
चतुर्विंशतिगवे तु द्विसप्तत्युत्तरचतुःशताभिरधिकं सहस्रमिति । तत्तत्संख्याविशेषसंमिताः
पादेष्टका वेदितव्याः ।

अथ षट् पुरस्तादित्येक इति वक्रक्षेत्रविषये ब्रूमः ।

वक्रक्षेत्रे त्रिकोणं तु तृतीयं करणं भवेत् ।

तद्भावाः पार्श्वयोः पश्चात्प्रक्रमाधिकयोर्मताः ॥

वक्रक्षेत्रपक्षे दीर्घत्रिकोणात्मकं तृतीयं करणम् । पूर्ववन्मुख्यानां पादेष्टकानां तृतीय-
करणजन्या वक्रा इष्टकाः पार्श्वयोरेवोपधेयाः । तत्र मध्यतः पञ्चप्रक्रमसंमिते समचतुरश्रे
विच्छिन्ने सति पार्श्वतो यस्मिन्क्षेत्रेऽवशिष्यते, तयोर्वक्राभिः प्रच्छादनामित्यर्थः ।

अथ वक्रेष्टकाप्रमाणमुच्यते । व्यासः पञ्चाङ्गुलो व्यायामः पञ्चदशाङ्गुलदीर्घस्या-
क्षण्या भेदात्तृतीयं करणं भवेत् ।

तदिष्टकानां नवनव(मं) वक्रक्षेत्रस्य पार्श्वयोः ।

षड्गवे द्वादशगवेऽप्येवं स्यात्पार्श्वतश्च यः ॥

यस्य दीर्घचतुरश्रस्य विस्तारः पञ्चाङ्गुलो भवत्यायामस्तु पञ्चदशाङ्गुलस्तस्या-
क्षण्या भेदसिद्धधर्ममात्रवक्रस्य तृतीयकरणस्य प्रमाणम् । तदुपान्ता नवनवेष्टका एकैक-
स्मिन्पार्श्व उपधेयाः । तत्र पार्श्वद्वारम्यैका तिस्रः पञ्चेति क्रमेण न्यासः । एषा क्लृप्तिः
षड्गवे द्वादशगवे च द्रष्टव्या । व्यासः पादः । तयोर्मुख्यानां पाद्यानां च संख्याविवेक
उच्यते—

मुख्यानां स्यात्पञ्चशती चतुःसप्ततिसंयुता ।

अष्टपादेष्टकाश्चेति षड्गवे त्वेष निर्णयः ॥

त्रिशती द्वादशगवे चतुःसप्ततिसंयुता ।

मुख्यानामथ पाद्यानामष्टशत्यष्टाभिर्युता ॥

अथ वक्रक्षेत्रविषये चतुर्विंशतिनवपक्षे विधिरुच्यते ।

(चतुर्विंशो यस्य तस्याक्षण्या भेदात्तृतीयं भवेत् ।

तदिष्टकास्तु षट्त्रिंशदष्टशत्पार्श्वयोर्मता ॥

पञ्चाशन्नवतीमुख्यानामिह स्पष्टदर्शिता ।

पाद्या सहस्रं षट्सप्तत्युत्तरत्रिशताधिकम् ॥

स्याच्चतुर्विंशति हि नवपक्षेऽप्येष निर्णयः ॥ इति) ।

अथ वक्रेष्टकाः पञ्चाद्वारम्यैका तिस्रः पञ्च सप्तनवैकादशे(षु) तु प्रतिपार्श्वे क्रमे-
णोपधेयाः । सुगममन्यत् । सर्वा अश्चेतगुणा इष्टकाः पूर्वद्युरेव कार्या इत्युक्तम् ।
केचित्तस्याश्चतुर्विंशतेत्यादिसूत्रं न पठन्ति ॥ ४० ॥

वारणं काष्ठमयम् ॥ ४१ ॥

लोष्टचितौ यत्काष्ठमयं लाङ्गलादि तद्वारणं भवति ॥ ४१ ॥

मौञ्जं रज्जुमयम् ॥ ४२ ॥

भवतीति शेषः ॥ ४२ ॥

वचनादन्यत् ॥ ४३ ॥

वचनात्त्वेतदुभयं मपोद्यते । उदुम्बरशाखयाऽवोक्षति शाखज्या वेत्यादिभिः ॥ ४३ ॥

शुनं बाहा इति द्वाभ्यां प्रसव्यावृत्ताः षट् पराचीः
सीताः कृषति ॥ ४४ ॥

तेनेमामुपसिञ्चतमिति मन्त्रान्तः । अत्र दक्षिणापवर्गायै सर्वाः सीताः प्रसव्या-
वृत्ताः षट् पराची इत्यारम्य कर्षणीयाः । तत्र शुनं बाहा इति द्वे ऋचौ सकृदुक्त्वा
षडावृत्ताः कृषति । एकैकस्यां कृष्टायां प्रसव्यं बलीवर्दानावर्तयति । न च प्रत्यावृत्ति-
समये कर्षणम् । पराचीरित्यनावृत्तिवचनात् ॥ ४४ ॥

उद्यम्य लाङ्गलं सीते वन्दामह इति सीताः
प्रत्यवेक्षते ॥ ४५ ॥

सुफला ससीत्यन्तः । षष्ठा(सुस्फा)लितायां कृष्टायां न पुनरावर्तयेत् । माविकर्ष-
णामावात् । तेन वदन्ते(न्ति) लाङ्गलमुद्यम्य सीते वन्दामह इत्यनयाऽऽवर्त्यमानया
सीताः क्रमेण प्रत्यवेक्षते । सीत इत्येकवचनान्न तु युगपत्प्रत्यवेक्षणम् ॥ ४५ ॥

सवितैतानि शरीराणीति मध्ये कृष्टस्यास्थिकुम्भं
निदधाति ॥ ४६ ॥

शं भवेत्यन्तः । सवितैतानीति क्रमप्राप्तया कृष्टस्य क्षेत्र(स्य) मध्येऽस्थिकुम्भं निद-
ध्यात् । तत्र हविर्यदि निवपनं कृतं तदा पुनरस्थीनि कुम्भेऽवस्थाप्यतिवर्त-
न्यानि ॥ ४६ ॥

विमुच्यध्वमग्निया देवयाना इति दक्षिणेऽश्से
बलीवर्दान्विमुच्य तान्दक्षिणेनोत्सृज्याध्वर्यवे ददाति ॥ ४७ ॥

सुवरगन्तेत्यन्तः । विमोचनेऽध्वर्युणा कृते तस्य तत्र पुत्रादिस्तान्दक्षिणेनोत्सृज्य
ततः प्रचाख्याध्वर्यवे दद्यात् । यत्र तु पुत्रादिरेव कर्ता भवति तत्र दानम् ॥ ४७ ॥

उदपात्रेणोदुम्बरशाखयाऽवोक्षति प्र वाता वा-
न्तीति ॥ ४८ ॥

रेतसाऽवतीति मन्त्रान्तः । उदपात्रस्थमुदकमुदुम्बरमुखेण स्त्रावयति । सर्वक्षेत्रं प्र
वाता वान्तीति मन्त्रेणावोक्षति ॥ ४८ ॥

पात्र्यां सर्वौषधीः संयुत्य वपति यथा यमा-
येति ॥ ४९ ॥

सर्वौषधो ग्राम्याश्चाऽऽरण्याश्च तिलमाषाद्याः संसृज्य वपेत् । न तु पृथक् । भूरय
इति मन्त्रान्तः ॥ ४९ ॥

चितः स परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिः
परिश्रित्याऽऽप्यायस्व समेतु त इति सिकता
व्यूहति ॥ ५० ॥

चितः स परिचित इति सिकता व्यूहति । चितः स्थ परिचित० तया देवतया (तै०
आ० ४-१) इति क्रमप्राप्तोऽयं मन्त्रः । तत्र तया देवतयेत्यग्निकाण्डस्याऽऽज्ञातस्य
तया देवतया सह साकाङ्क्षत्वात् ' अक्षिरस्वद्ध्रुवा सीद ' इति सर्वत्रानुषजतीति पूर्व-
मुक्तत्वाच्चापेक्षते बहुवचनेन बोहः । ध्रुवा सीदतेति बोधायनीये (१-१८-
११) तथैव पाठाद्धोके पृष्ठास्वग्निकाण्डाज्ञाततया देवतान्वयाम्युपगमाच्च । अत्रापि
तिस्त्रस्तिस्रः संहिता मन्त्रावृत्त्या स्थाप्याः । प्रसव्यं त्विह परिश्रयणम् । ततस्तूष्णीं
सिकता न्युप्य, आप्यायस्व समेतु त इति ब्राह्मणस्य मृतस्य सिकता व्यूहति ॥ ५० ॥

उत्तरया त्रिष्टुभा राजन्यस्य ॥ ५१ ॥

सं ते पयाः सीत्येतया ॥ ५१ ॥

जगत्या वैश्यस्य ॥ ५२ ॥

असावि सोम इत्येतया ॥ ५२ ॥

विधृतिलोष्ठान्प्रविदिशर्मन्वीक्षमाण उपदधात्पुत्ते
तश्चोमीत्येतैः प्रतिमन्त्रं तिलमिश्राभिर्धानाभिस्त्रिः
प्रदक्षिणं परिकिरत्येणीर्धाना इति ॥ ५३ ॥

सन्त्वनपस्फुरतीरित्यन्तः । अत्रापि पूर्वस्थां दिश्यारम्भः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५३ ॥

अभिवाच्यायै दुग्धस्यार्धशरावे' सक्तून्निः प्रसव्य-
मनारभ्योपमयितमामपात्रस्थं दक्षिणत उपदधा-
त्येषा ते यमसादन इति ॥ ५४ ॥

असावित्यन्तः । अभिवाच्या धेनुविशेषः । या मृतवत्साऽन्यस्या वत्सेन दुग्धं
पिबति सा । तस्या दुग्धस्य क्षीरस्य संबन्धिनि शरावार्धपरिमिते दुग्ध इत्यर्थः ।
तस्मिन्निः प्रसव्यं मन्थः कार्यः । तस्मिन्सशलाकया रज्जुवेष्टितया त्रिः प्रसव्य-
मस्पृशन्नुपमन्येदित्यर्थः । तदा पात्रस्थं कृत्वैषा ते इत्यनया दक्षिणे क्षेत्रपार्श्व उप-
दधाति । तत्र नामासाविति संबुद्ध्या मृतस्य नाम गृह्णीयात् ॥ ५४ ॥

समूलं बहिर्दक्षिणाग्रं स्तृणातीदं पितृभ्यः प्रभरे-
मेति ॥ ५५ ॥

संविदान इत्यन्तः । दक्षिणाग्रं स्तृणाति । तस्वमारोहासो, इत्यत्र संबुद्ध्या मृतस्य
नाम गृह्णीयात् । मध्ये क्षेत्रस्य स्तरणः ॥ ५५ ॥

पालाशान्परिधीन्परिदधाति मा त्वा वृक्षाविति
पूर्वापरानुत्तरया दक्षिणोत्तरौ ॥ ५६ ॥

ते तु यनमानमात्रा अपि तच्छरीरपरिधानार्थत्वात् । ततश्च दर्मानभितः पारिधेयाः ।
मा त्वा वृक्षाविति पूर्वापरौ परिधीं युगपद्दक्षिणाग्रौ निदध्यात् । उत्तरया दक्षिणोत्तरौ
मा त्वा वृक्षावित्युत्तरयर्चा युगपद्दक्षिणोत्तरौ प्रागग्रौ निदध्यात् ॥ ५६ ॥

मध्ये नलेषि(षी)कां निदधाति नलं पुव-
मिति ॥ ५७ ॥

प्रतरोत्तरेत्यन्तः । सा च दक्षिणा दर्भेषु निदध्यात् ॥ ५७ ॥

पुराणेन सर्पिषा शरीराणि सुसंतृप्तानि संतृप्तो-
त्तरत आसीनोऽनन्वीक्षमाणो दर्भेष्वस्थानि निव-
पति सवितैतानि शरीराणीति ॥ ५८ ॥

शं भवेत्यन्तः । अनन्वीक्षमाणोऽनभिर्वीक्षमाणः । सवितैतानीति क्रमप्राप्तोऽयं
मन्त्रः ॥ ५८ ॥

यथाऽङ्गमङ्गानि संनिधायाथैनमुपतिष्ठते षड्ढोता
सूर्यं ते चक्षुरिति ॥ ५९ ॥

शरीरैरित्यन्तः । यथाऽङ्गं यथाशरीरम् । अङ्गान्यस्थानि संनिधानानि । यथा
दक्षिणाशरीर उत्तानः स्यात् । षड्ढोतेति 'सूर्यं ते चक्षुः । वातं प्राणः' (तै० आ०
३-४) इत्यस्य निर्देशः । इयानेव भेदः । ते तव स्वभूतं चक्षुरिन्द्रियं सूर्यं साका-
ङ्क्षत्वात्समानार्थायामृचि दर्शनाच्च गच्छत्विति गम्यते । एवं वातं प्राण इत्यादावपि
द्रष्टव्यम् ॥ ५९ ॥

भुक्तभोगेन वाससाऽस्थिकुम्भं निमृज्योपर्युपरि
स्त्रिरो दक्षिणा व्युदस्यति परं मृत्यो अनु परेहि
पन्थामिति ॥ ६० ॥

भुक्तभोगं पारिहितजीर्णम् । तेन कुम्भस्याभ्यन्तरं संमृज्य तस्य शिरस उपरि दक्षिणाऽपास्यति । मोत वीरानिति मन्त्रान्तः ॥ ६० ॥

अथास्य कपालानि सुसंभिन्नानि संभिनत्ति यथे-
षूदकं न तिष्ठेत् ॥ ६१ ॥

व्यक्तमेतत् ॥ ६१ ॥

भुक्तभोगेन वाससा क्षरीराणि प्रच्छाद्योदपात्रे-
णोदुम्बरशाखयाऽवोक्षति शं वात इति ॥ ६२ ॥ (ख० ३) ।

दिशः शग्मा इति मन्त्रान्तः । येन कुम्भो निमृष्टस्तेनैव प्रच्छादनम् । शं वात इति । क्रमप्राप्तोऽयं मन्त्रः ॥ ६२ ॥ (ख० ३) ।

इष्टकाः प्रतिदिशम(न)न्वीक्षमाणा उपदधाति
पृथिव्यास्त्वा लोके सादयामीत्येतैः प्रतिमन्त्रं
मध्ये पञ्चमीं तां दक्षिणेन षष्ठीम् ॥ ६३ ॥

इष्टकाः षडिह विवक्षिताः । एतैः प्रतिमन्त्रमिति षण्मन्त्रसंयोगात् । अमुष्येत्यत्र षष्ठ्या विमक्त्या मृतस्य नाम ग्राह्यम् । अङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति मन्त्रान्तः । पृथि-
व्यास्त्वा इत्यादिषु लोके सादयामीत्यादि पूर्ववत् । नाकस्य त्वा पृष्ठ इत्यत्र तु साद-
यामीति । न तु लोकशब्दोऽ(ऋ आ)धाराङ्गिततया तदपेक्षाविरहात् । एतेन मध्ये पञ्चमीमुपधाय तां दक्षिणेन बध्नस्य त्वा विष्टप इति षष्ठीमुपदध्यादक्षिणे । चतुर्थे पञ्चमे च सादयामीत्याद्येवानुषज्यते ॥ ६३ ॥

एवं चरुनपूपवान्घृतवानिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६४ ॥

अपूपवान्घृतवानित्यत्र तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति प्रथमेन मन्त्रेण पुर-
स्तात्प्रथमं चरुमुपदधाति । अपूपवान्घृतवानिति द्वितीयेनोत्तरतः । तत्र द्वितीये शृत-
वान्घृतभागाः शताक्षरा इति विकारः । तृतीयेन पश्चात्क्षीरवान् क्षीरभागाः सहस्राक्षरा-
श्चतुर्थेन दक्षिणतः । दधिवान्दधिभागा अयुताक्षरा इति । अथ मध्ये पञ्चमे मधुवान्मधु-
भागा च्युताक्षरा इति । सर्वत्रासाविति संबुद्ध्या मृतस्य नाम गृह्यते ॥ ६४ ॥

अतिलाभिर्धानाभिस्त्रिः प्रसव्यं परिकिरत्येतास्ते
स्वधा अमृताः करोमीति ॥ ६५ ॥

करोत्वित्यन्तः । अतिशामिरिति वचनं पूर्वेष्वरेव सतिलानामतिलानां धानानां पृथ-
गुपकल्पनार्थम् ॥ ६५ ॥ ॥

ओषधीस्तम्बान्प्रतिदिशमनन्वीक्षमाणा(ण) उप-
दधाति त्वामर्जुनेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६६ ॥

ओषधिस्तम्बं च मान्त्रवर्णिकाः । ते चरूणां दिक्षूपहितानामुपर्युपर्युपवीयन्ते ।
चरूम्योऽपिघातवे (तै० आ० ४-९) इति मन्त्रलिङ्गात् ॥ ६६ ॥

तेषां मन्त्रलिङ्गैर्द्रव्यनियमः ॥ ६७ ॥

तेषामोषधीनामपि मन्त्रलिङ्गैर्नियमोऽवगन्तव्यः । यथा—त्वामर्जुनेति श्वेतदूर्वा-
स्तम्बम् । दूर्वाणामिति दूर्वास्तम्बः । काशानामित्यश्ववालस्तम्बः । दर्माणामिति
कुशस्तम्बः ॥ ६७ ॥

लोकं पृणेति लोकंपृणा उपदधाति ॥ ६८ ॥

असीषदन् इत्यन्तो मन्त्रः । लोकं पृणेत्येकयैवर्चा तथा देवतयान्तः ।
तयाऽऽवर्त्यमानयाऽवशिष्टा इष्टकाः । सर्वा इष्टका एकैकश उपदध्यात् । तासामपि
पुरस्तादुपक्रमः । प्रसव्यं दक्षिणतोऽपवर्ग इति सूत्रात् ॥ ६८ ॥

उत्तरया पुरीषेणानु[वि]किरति ॥ ६९ ॥

उत्तरया ता अस्य सूददोऽहसः० दिव इत्यन्तः । सर्वा चितिं विकिरेत् ॥ ६९ ॥

श्मशानस्य मात्रा द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं
प्रादेशो वितस्तिर्जानुदघ्नमूर्ध्वदघ्नं [स्फिग्दघ्नं] वैषो-
त्तमा मात्रा श्मशानस्य ॥ ७० ॥

दध्नशब्दः प्रमाणवाची । वेति विकल्पप्रदर्शनार्थम् । श्मशानशब्देनात्र लोष्टचितेः
स्थानमुच्यते । तस्याऽऽमायामविस्तरौ प्रागेवोक्तौ । इदानीमूर्ध्वप्रमाणमुच्यते ।
तत्र द्व्यङ्गुलादीनामष्टानामन्यतममूर्ध्वप्रमाणं स्थलस्य तस्योपरीष्टकाश्चेतव्याः । प्रादेशो
द्वादशाङ्गुलः । वितस्तिस्तूर्ध्वबाहोः पुरुषस्योर्ध्वप्रमाणदशमांशो वचनान्तरात् । काचि-
द्वैषम्यसंभवात्पृथग्वचनम् । स्फिक्शब्दो जघनवाची ॥ ७० ॥

उत्तमां मात्रां मा(नाध्या)प्नुयात् ॥ ७१ ॥

स्फिग्दध्नादध्युत्सेधः स्थलस्य न कार्यः ॥ ७१ ॥

यावत्पु(तीं पु)रस्तात्ततोऽनन्तरां पश्चात् ॥ ७२ ॥

■ ओषधिशब्दस्तु ह्रस्वेकारान्तो ङीष्न्तश्चेति कोश उभयथाऽपि संदृश्यते ।

ततोऽनन्तरां मात्रां पूर्वान्ते श्मशानस्येच्छति । ततोऽनन्तरामुत्तरां मात्रां परान्ते कुर्यात् । यथा स्फिग्दंष्ट्रं पुरस्ताच्चेदूरुदंष्ट्रं पश्चाद्यादि प्रादेशो वितास्तिः पुरस्तात्तदा चतुरङ्गुलं पश्चादिति ॥ ७२ ॥

अपि वा द्व्यङ्गुलं पुरस्तात्समं पश्चादित्येके ॥ ७३ ॥

अत एवावगम्यते । चित्याधारस्थलं द्व्यङ्गुलं पुरस्तात्समं भूमेः पश्चादिति । न तु चितिसहितस्य स्थलस्येति । विकल्पोऽयं विधिः शास्त्रान्तरोक्तः ॥ ७३ ॥

उदपात्रेणोदुम्बरशाखया वाऽवोक्षति शं वात इति ॥ ७४ ॥

दिशः सर्वा इति मन्त्रान्तः । क्रमप्राप्तेन मन्त्रेण चितिमवोक्षति ॥ ७४ ॥

आरोहणं जपति ॥ ७५ ॥

प्रत्यवरोहणं जपत्येषा ॥ ७५ ॥

उपस्थानेनोपतिष्ठत इदमेवेति ॥ ७६ ॥

वरुणेन चेत्यन्तः । चितिमग्निमुपतिष्ठते ॥ ७६ ॥

वारणशाखां पुरस्तान्निदधाति वरणं इति ॥ ७७ ॥

वनस्पतिरित्यन्तः । वरणो वृक्षविशेषः ॥ ७७ ॥

विधृतिलोष्टमुत्तरतो विधृतिरसीति ॥ ७८ ॥

द्वेषासीत्यन्तः । लोष्टमुत्तरतो निदधातीत्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ ७८ ॥

शमीशाखां पश्चाच्छमि शमयेति यत्र दक्षिणतो यवेति ॥ ७९ ॥

गतमेतत् ॥ ७९ ॥

अथैनमुपतिष्ठते पृथिवीं गच्छान्तरिवक्षं गच्छेति ॥ ८० ॥

शरीरैरित्यन्तः । अथैनं चितमग्निमुपतिष्ठत इत्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ ८० ॥

जघनेन चितं कर्ष्वादि समानमाम्नानाम्मृदा

स्नातीत्येके ॥ ८१ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रं (पितृमेधापरपर्याये) एकोनत्रिंश-

प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

जघनेन चितिं कर्ष्वादि समानमाम्नानात् । अश्मन्वतीरित्यादयः पञ्च मन्त्रा गताः । ततः पूर्वोपकृष्टेन पायसादिना सद्यःपकेन शतं दश वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । समाप्ता लोष्टचितिः ॥ ८१ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्यावादहिरण्यकेशिपितृमेघव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामेकोनविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

अत्र मन्त्रकाण्डे क्रमप्राप्तोऽयं यमयज्ञो वक्ष्यते—

यमयज्ञं स्वयं प्रोक्तं प्रवक्ष्ये विधिमुत्तमम् ।
मासि मासि तु कर्तव्यो ह्यन्तर्काय बलिस्तथा ॥
मेधाकामोऽर्थकामो वा पुत्रकामस्तु वै द्विजः ।
याम्येऽहनि सनसत्रे सर्वान्कामान्समश्नुते ॥
संवत्सरस्य कार्तिक्यां बलिं कुर्वीत यत्नतः ।
अकुर्वन्त्यस्तु कार्तिक्यां नरके तु निमज्जति ॥
तस्मात्कुर्वीत कार्तिक्यां सर्वकामस्तु वै द्विजः ।
तिलप्रस्थस्य कर्तव्यं गुडमिश्रं तथा हविः ।
एकेन न तु कर्तव्यः कर्तव्यो बहुभिः सह ॥ १ ॥

अस्ति यमयज्ञो नाम बलिः । ॥ च मासि मासि कर्तव्यः । कार्तिक्यां यमद्विती-
यायां नित्यनैमित्तिकाभ्येषु च दर्शनाद्यथाकामी यमयज्ञः कार्यः (ज्ञं कुर्यात्) ॥ १ ॥

हविरुद्वास्याभिमन्त्र्य हविरादाय नमो ब्रह्मणे
प्रजापतये देवेभ्यः (ऋषिभ्यः) पितृभ्यो यमाये-
त्युक्त्वा ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्र-
म्यानिरिणवद्देशे नदीतीरे समे वाऽन्यस्मिञ्छुचौ
देशे तस्य (तस्मिन्) दिक्स्त्रक्तिं वेदिं करोति ॥२॥

निरिणो बिलस्तदभावोऽनिरिणः । स्त्रक्तिः क्रोणः । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

तस्यां [उत्तर] वेद्यां पञ्चोत्तरवेद्यां (द्यौ) दिक्स्त्र-
क्तयो भवन्ति ॥ ३ ॥

मृन्मयीं सिकताभिर्वा (बी० गृ० शे० १-१९-९) इति बौधायनः ॥ ३ ॥

दक्षिणेन करकूपं स्वात्त्वोत्तरेणाग्निं प्रतिष्ठाप्य दग्धैः
सोत्तरवेदिं संप्रच्छादयति ॥ ४ ॥

करेण कूपः करकूपस्तम् । दग्धैरुत्तरवेदिप्रच्छादनं वेदिसंस्कारार्थमिति ॥ ४ ॥

प्रागग्रैर्दग्धैर्विष्टरं^१ निधाय प्रस्तरं चाऽऽयातु देवः
सुमनाभिरूतिभिर्यमो ह वेह प्रयताभिरक्ता ।
आसीदतां सुप्रयते ह बर्हिष्यूर्जाय जात्यै मम
शत्रुहृत्योमिति यममावाह्य यमे इव यतमाने
यदैतं प्र वां भरन्निति च ॥ ५ ॥

मवतमिन्दवे न इति मन्त्रान्तः । आवाहयतीत्यनुवर्तते । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

इमं यम प्रस्तरामिति तिसृभिः प्रस्तरमभिमन्त्र्य सप-
वित्रपाण्यर्घ्यं (स्नान) पाद्याचमनीयोदकानि दत्त्वा
सार्वसुरभि गन्धपुष्पधूपदीपैर्नैवेद्यं च यथोपलब्धं
ददाति ॥ ६ ॥

इमं यम प्रस्तरम् (तै० सं० २-६-१२) इति तिसृभिर्यममावाहितप्रस्तरम् ॥ ६ ॥

कृष्णाः प्रतिसराः कृष्णसूत्रं च मध्यमेनान्त-
(न्ति*)मेन वा पलाशपर्णेन जुहोति यमाय
स्वाहा । अन्तकाय स्वाहा । धर्माय स्वाहा ।
अधर्माय स्वाहा । अन्ताय स्वाहा । अनन्ताय
स्वाहा । वैवस्वताय स्वाहा । मृत्यवे स्वाहा ।
विष्णवे स्वाहा । भूः स्वाहा । भुवः स्वाहा । सुवः
स्वाहा । भूर्भुवः सुवः स्वाहेति व्याहृतिपर्यन्तं
हविर्जुहोति ॥ ७ ॥ (ख० १) ।

कृष्णप्रतिसरः वासः सूत्रं वा । जुहोमो मा भूत्पर्णग्रहणं होमस्य ॥ ७ ॥ (ख० १)

* सायंश्चिर (४ । ३ । २३) मिति पाणिनिं सूत्रस्थेन ' अन्ताच्च ' इति वार्तिकेन डिमवि
विहिते सिध्यति, अन्तिममिति । अन्तमेनेति, असाधुरेवेति बाभाति ।

१ क. 'रं च प्रस्तरे च आया' । २ ख. ग. 'दैतमिति' । ३ ख. ग. 'रमा हि सीदेति ।
५ ख. ग. 'ति त्रिभिः । ५ ख. ग. 'पमाल्यं च । ६ ख. 'हा बृहस्पतये स्वाहा भूः ।

अथार्कपर्णान्यौदुम्बरपर्णानि वा निधाय मध्य-
मायामुत्तरवेद्यां यमाय हविर्निवेदयन्ते यमाय
सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः । यमं ह
यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतोमिति ॥ ८ ॥

मध्यमायामुत्तरवेद्यां बलिनिवेदनस्थानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रतीच्यामुत्तरवेद्यां यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च
तिष्ठत । स नो देवेष्वा यमदीर्घमायुः प्रजीवसो-
मिति । प्राच्यामुत्तरवेद्यां यमाय मधुमत्तमं राज्ञे
हव्यं जुहोत न इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः
(पूर्वैभ्यः) पथिकृद्भ्योमिति । दक्षिणस्यामुत्तर-
वेद्यां श्वभ्यां हविर्निवेदयन्ते यौ ते भवानौ
यमरक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसा
ताम्यामेनं परिदेहि राजन् स्वति चास्मा अ-
नमीवं च धेहोमिति । उत्तरस्यामुत्तरवेद्यां
यमदूताभ्यां हविर्निवेदयन्त उरुणसावसु-
तृपावुलञ्ज्वलौ यमस्य दूतौ चरतो जनां
अनु । तावस्मभ्यं दृश्ये सूर्याय पुनर्दत्ता-
मसुमद्येह भद्रोमिति ॥ ९ ॥

सर्वत्र हविर्निवेदयन्त इत्यन्वयः । इमे मन्त्रा एकस्वरेण पठनीयाः । सामिधेन्यादि-
वदन्त ओंकारः । यथा शस्त्रवदित्यर्थः ॥ ९ ॥

योऽस्य कौष्ठ्येति तिसृभिर्यमगाथाभिस्त्रिः
प्रदक्षिणं परिगायन्ति ॥ १० ॥

राजाऽपि तिष्ठतीति मन्त्रान्तः ॥ १० ॥

दक्षिणेन करकूपं गत्वा प्राचीनावीतं कृत्वा सव्यं
जान्वाच्य हविरादार्यं इषमिपं स्वधा पितृभ्य इति
त्रीनुदकाञ्जलीनुपनिनीयं यस्य प्राणान्तसप्तभिर्व्या-
हृतिभिः सप्त पदानि प्राञ्चो गच्छन्ति ॥ ११ ॥

दक्षिणेन करकूपं खात्वा (म० पि० २-२-४) इति सूत्रे स्वननविधानात् कर-
कूपं गत्वा यमाय पिण्डोदकदानाय । प्राञ्चो गच्छन्ति विष्णुकमन्यायवदित्यर्थः । सप्त-
मिर्व्याहृतिमिः सप्त पदानि ॥ ११ ॥

त्रीन्हि स्वर्गलोकानारूढा भवन्तीति विज्ञा-
यते ॥ १२ ॥

पैङ्गवब्राह्मणे समाप्नानादित्यर्थः ॥ १२ ॥

दधिक्रावणो अकारिषमिति पुनः प्राणानाप्याच्य ॥ १३ ॥

आप्यायनमुदकसेचनम् ॥ १३ ॥

अथैनं (अथेतं) प्रत्येत्यं नमस्कारः कूपेभ्यो नम-
स्कारः [कूपेभ्यो नमस्कारः] कूपेभ्य इति करकूप-
मुपस्थाय यस्मै कामाय यम[म]भिवादयन्ते यमो
दाधारेत्यनुवाकशेषेण हविरुद्धरन्ति ॥ १४ ॥

अनुवेनतीति मन्त्रान्तः । त एते सप्तापि मन्त्रा यममाहून्त्यप्रतिपादकाः ॥ १४ ॥

नाके सुपर्णमिति प्रवाहयन्ति ॥ १५ ॥

प्रवाहयन्ति उत्थापयन्ति । प्रवाहणं स्नानार्थमवतरणमित्येके व्याचक्षते ॥ १५ ॥

उरु५ हि राजा वरुणश्चकार इत्यपोऽवगाहन्ते ॥ १६ ॥

अमात्यसहिताः सर्वे । उरु५ हि राजा इत्यनुवाकेन (बौ० सू० १-२१-१७)
इति नौधायनः ॥ १६ ॥

आपो हि ष्ठा इति तिसृभिर्मार्जयन्ते ॥ १७ ॥

अ न इत्यन्तः । शुद्धार्थं मार्जनम् ॥ १७ ॥

*प्रवक्ताऽवभृथे कलिकलुषमुक्त्वाऽरोगशरीरा
भवन्तीति विज्ञायते ॥ १८ ॥

पापनिर्मुक्तो भवतीति श्रुतौ विज्ञायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

यमेन दत्तं त्रित एनमिति चतसृभिरादित्यमुर्पति-
ष्ठते ॥ १९ ॥

* प्रवक्तेत्यारभ्य विज्ञायत इत्यन्तो ग्रन्थः ख. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ क. त्रयोभिः स्वर्गं लोका इति सप्त लोका अवरूढा भ० । २ क. 'स्व नमो न ।
३ ख. ग. 'कारेत्यनुवाकेनापोऽवगाहयन्ति । ४ ख. हि ष्ठाभिर्मा० । ५ ख. ग. 'न मायुनगिति ।
६ ख. पुत्थाय ।

यजमानस्येदमुपस्थानमेकवचनात्तामात्यानाम् ॥ १९ ॥

+ उद्वयं तमसस्परीति प्रतिसरमाबध्नीत ॥ २० ॥

रक्षार्थम् ॥ २० ॥

हविषा सर्वप्रायश्चित्तानि हुत्वाऽत्र हविःशेषान्भक्ष-
यन्ति भक्षोऽस्यमृतभक्ष इति ॥ २१ ॥

भक्षयामीति मन्त्रवर्णाद्यजमानस्यैव ॥ २१ ॥

भक्षस्य शेषं निनयन्ति पुत्राय प्रियाय प्रियवा-
दिने पुत्रभार्यायै पुत्रवान्भवति पुत्रवती भवतीति
वैवस्वतोऽब्रवीत् ॥ २२ ॥

मुक्तशेषमन्यत्र निनयति । पुत्रार्थिन्यै भार्यायै दद्यादिति वैखानसः ॥ २२ ॥

यमो यष्टारमितः प्रयातमङ्के समाधाय पितेव
पुत्रम् । सुहृदिति गमयति तत्र लोकान्निवर्तते [न]
चास्य च्छिनत्ति पन्थानं निवर्तते [न]
चास्य च्छिनत्ति पन्थानमिति ॥ २३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्र (पितृमेधापरपर्याये) एकोन-
त्रिंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

यमगाथां परिगायति । यमो वैवस्वतः । यष्टारं यमयज्ञकर्तारमितो मृत्युलोकात्प्रयातं
यजमानमित्यर्थः । यथा पितेव जनक इव पुत्रमात्मजमङ्के समाधाय विराजत इत्यर्थः ।
न चास्य भिन्नं पन्थानं गच्छेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥ (ख० २)

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिपितृमेघव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामेकोनत्रिंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

एवं तावदेकः पैतृमेधिको व्याख्यातः प्रयोगः । अथेदानीं तन्त्रानुक्रान्तयोर्दहनपु-
नर्दहनयोः स्थाने प्रकारान्तरमुत्तरेण ग्रन्थेनोच्यते अथात इत्यादिना—

अथात उत्तरपैतृमेधिकं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

+ उद्वयं तमसस्परीति ग्रन्थो न खलु क. ख. पुस्तकयोः ।

तत्राऽऽदौ ब्रह्ममेधाख्यो दहनसंस्कार उच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

यं ब्रह्ममेध इत्याचक्षते ॥ २ ॥

अत्र सहेतुकोऽधिकारः । यस्माद्ब्रह्मसंयुक्तो मेध इति विग्रहः । यज्ञवाचिना मेधशब्देन व्यपदेशसंस्तुतिः । चतुर्होतृसंयुक्तो दहनकल्प इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ पूर्वोक्तेन दहनकल्पेन ब्रह्ममेधस्तुर्यो नेत्याह—

अथाप्युदाहरन्ति—

द्विजातीनामपवर्गोद्ध(अर्थ)तस्तत्त्वदर्शिभिः ।

ऋषिभिस्तपसो योगाद्वेष्टितं पुरुषोत्तमैः(मम्) ॥

होतृश्च पितृमेधं च संसृज्य विधिरुत्तरः

विहितस्तु समासेन ऋतूनामुत्तमः ऋतुरिति ॥

*प्रकृतिविकृति(ती) यथा पुरस्तात् ॥ ३ ॥

पूर्वाचार्या इमौ श्लोकाबुदाहरन्ति । उत्तरो विधिब्रह्ममेधाख्यः । होतृन् दशहोत्रादीन् । चित्तिः सुक् (तै० आ० ३-१) इत्यारभ्य चित्तं संतानेन (तै० आ० ३-२१) इत्यन्ताननुवाकान् पितृमेधं च संसृज्य समासेन विहितः समुच्चयेन चोदितः । तत्रा- पूर्वमन्त्रः स्यादिति न्यायेन होतृपितृमेधसमासे होतृकाण्डोऽन्ततो भवतीति वेदि- तव्यम् । स एष विधिः ऋतूनां मध्य उत्तमः श्रेष्ठः ऋतुरिति गौणनिर्देशः । अश्वमेधा- दिवद्गुरिष्ठपावनलौकिकफलसाधन इत्यर्थः । स तु मृतस्य फलसाधनो न । कर्तुः संस्का- रातिशयजनकत्वात् । संस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायान्नायं फलोपबन्ध इति वाच्यम् । तत्र कर्तृगामिन एव फलस्यार्थवादत्ववर्णनात् । संसार्या- मिनश्चातिशयस्येष्टत्वात् । तश्चानेन कर्मणाऽपि तत्र विशिष्टपारलौकिकफलप्राप्तियोग्यता भवतीति वेदितव्यम् ॥ ३ ॥

तस्य सग्रहैर्होतृभिर्होमः ॥ ४ ॥

तस्य ब्रह्ममेधस्य । सग्रहैरिति विस्पष्टार्थम् । आहवनीये सग्रहं जुहोतीति । तदयमर्थः आहवनीये परे युवांसमिति हुत्वा दशहोत्रादिभिः (पञ्चहोत्रादिभिः) पञ्चभिर्हो- तृभिः पञ्च स्त्रुवाहुतयो होतव्या इति । तदा गार्हपत्ये वाग्धोता (तै० आ० ३-१) इति तत्र नेष्यते । अथैष ऋतुमुखीय इति तस्यर्तुमुखमात्रविषयत्ववचनात् । अत एव चातुर्होते(त्रे)ऽप्यस्यानुपयोगः न च दाक्षिणाग्न्यादिषु होम इष्यते । तत्पितृमेधमन्त्र-

संयुक्तहोमाभावात् । हृदयादीनां तु वचनसामर्थ्यात्पितृमेधमन्त्ररहितकर्मान्वय इत्यनु-
संधेयम् ॥ ४ ॥

भर्तृसूक्तेन भरणम् ॥ ५ ॥

भर्तृसूक्तम्—भर्ता सन्ध्रियमाणः (तै० आ० ३-१४) इत्यनुवाकः । तेन
प्रेतो(तम)मात्या बिभृयुः । यद्यप्ययमनुवाको होतृकाण्डे न तथाऽपीह तत्संनियोगेन
विधिनोपयुज्येत । एवं नारायणादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र द्वितीययोरपि भरणपर्याया भर्तृ-
सूक्तस्याऽऽवृत्तिः । धूननव्यवायात् । चतुर्थे भरणे न भवति । तूष्णीं चतुर्थमादयेति
तस्य तूष्णीकस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

पत्नीभिरुपसंवेशनम् ॥ ६ ॥

पत्नीति सेनेन्द्रस्य (तै० आ० ३-९) इत्यनुवाकस्थाने यजूंषि कथ्यन्ते ।
पत्नीर्व्याचष्ट इत्यादौ(तत्र) व्यपदेशात् । उपनिवेशनं पत्न्या उपनिपातनम् ।
इयं नारी पतिलोकमित्यनयर्चा सेनेन्द्रस्येत्यादेरनुवाकस्य समुच्चयः । अपत्नीकस्य तु
नायमप्यनुवाको युक्त उपयुज्यते ॥ ६ ॥

दक्षिणाप्रतिग्रहेर्निर्माणः ॥ ७ ॥

निर्माणदक्षिणाशब्देन हिरण्यदानादयो यज्ञे दक्षिणा इह गृह्यन्ते तैर्मन्त्रैः । प्रतिगृह्यन्त
इति प्रतिग्रहाः । ते च देवस्य त्वा० (तै० आ० ३-१०) इत्यनुवाके समाम्नाताः ।
समाप्रभृति समानोदकाः सप्तदश मन्त्राः । अग्नये हिरण्यमित्यस्य स्थाने सोमाय वास
इत्यादयो द्रष्टव्यदेवतानिर्देशाः प्रयुज्यन्ते । कल्पान्तरे विशेष उक्तः । वाससी ग्रास्त्वा-
कृन्तन्नित्यादि युक्तं देवतं यस्य पुरस्तादनुषज्यते । देति दक्षिणा(णे)ग्रास्त्वेति रथे
राजा त्वेत्यस्य पुरस्ताद्वैश्वानरः प्रत्नयेति । एतेषां सुवर्णं हस्ता० धनुर्हस्ता०
मणिं हस्ता० इत्यादीनां तिसृणामन्यतमयर्चा समुच्चयः । निर्माणो हस्तसंमार्गः ॥ ७ ॥

हृदयैर्हिरण्यशकलान् ॥ ८ ॥

सुवर्णं धर्मम् (तै० आ० ३-११) इत्यादिमन्त्रपञ्चकम् । सुवर्णं धर्ममिति दश-
हेतुर्हृदयम् । ब्रह्मेन्द्र चतुर्होतुः । शतं नियुत इति पञ्चहोतुः । सुवर्णं कोशमिति षड्ढोतुः ।
इन्द्रो राजा जगत इत्यनुवाकशेषः सप्तहोतुः । तत्र पञ्चानामेषां सप्तसूपयोज्यत्वात् ।
अरुपीयांसो मन्त्रा इति न्यायेन त्रयोत्तमयोरावृत्तिः । यथाऽष्टोर्यामषोडशीस्तोमभागयोः ।
तदयं विभागः । आद्यमास्ये द्वितीयं च तृतीयं च द्वे नेत्रयोः कर्णयोर्मध्यमोषान्ते पञ्चमं द्वे
नासिकयोः—यद्वा—हृदयं यजूंषि (तै० ब्रा० २-१-२) इत्यादौ यदुक्तं

हृदयमिति तदिदानीमुच्यते—सुवर्णं धर्ममिति । अयमनुवाको होतृहृदयारूयः ।
होतृणां पारमार्थिकथनात् । सर्वत्र दशहोत्रादिविभूतिभिन्नपरमात्मरूपेणैष्टकाः स्तूयन्ते ।
अध्यात्मपक्षे तु परमात्मैव ॥ ८ ॥

संभारयजुर्भिः पात्रचयनम् ॥ ९ ॥

अग्निर्यजुर्भिः (तै० आ० ३-८) इत्यादीन्पेकविंशतिसंभारयजुंषि । तेषां प्रति-
पात्रं विभज्योपयोगः । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात्तस्यात्र प्रकृतिसंभवात् । अत एवास्य
विधेः पितृमेघमन्त्रसंयुक्तचमसमात्रविषयत्वं नेष्यते । विमज्य विनियोगाभावे हि स
(तं) न्यायमपि नियोज्यस्य तु सर्वान्वयात् । तद्विरोधे सति पय(यो)विषयत्वं न
युज्यते । अत्रेडाप्राशिप्रहरणादेः संमेघमागयोर्यजुर्भेदो विधानभेदात् । समासे त्वनु-
वाके पुनरभ्यासः । यथा गोचित्यां—अग्ने गोभिरित्यादेशः । चमसे त्विममग्नेश्चम-
समित्यनेन क्रमप्राप्तस्य यजुषः समुच्चयः ॥ ९ ॥

ज्योतिष्मतीभिरुपोषणम् ॥ १० ॥

ज्योतिष्मत्याख्यानामिष्टकानामुपधानमन्त्रा ज्योतिष्मत्यः । ज्योतिष्मतीं त्वा
सादयामि (तै० आ० ३-१९) इत्याद्यग्निकाण्डानुवाकः । तस्य मैनमग्ने विदह श्रुतं
यदेत्याभ्यां समुच्चयः ॥ १० ॥

नारायणाभ्यामुपस्थानम् ॥ ११ ॥

नारायणौ पुरुषमेघप्रश्नस्योत्तरावनुवाकौ । सहस्रशीर्षा पुरुषः । अद्भ्यः संभूतः
(तै० आ० ३-१२ । १३) इत्येतावनुवाकौ । तयोः सूर्य ते चक्षुरित्यनया समु-
च्चयः ॥ ११ ॥

ब्राह्मण एकहोतेति चानुमन्त्रणम् ॥ १२ ॥

अजो मागस्तपसेत्येतयर्चाऽस्यानुवाकस्य समुच्चयः ॥ १२ ॥

चित्त्वं संतानेनेति हविराहुतिः ॥ १३ ॥

हविराहुत्य (इत्य) र्थः । राजगवीमांसानि दशधा विमज्याग्नये रयिमत इत्ये-
कमागं हुत्वा चित्त्वं संतानेनेत्यनुवाकस्य नवभिः शरीरहोमो यजुर्भिः प्रतिमन्त्रमित-
रान्मागाञ्जुहुयात् ॥ १३ ॥

प्रयासाय स्वाहेति सुवाहुतीः ॥ १४ ॥

सपैतृमेधिकीर्नेव स्तुवाहुतीर्हुत्वा प्रयासाय स्वाहेत्यादिभिर्दिवाकीर्त्यारुयैर्द्वादशभिः
शरीरहोमयजुर्भिः प्रतिमन्त्रं स्तुवाहुतयो होतव्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मृत्युसूक्तेनानुशंसनम् ॥ १५ ॥

मृत्युसूक्तं हरिः हरन्तं (तै० आ० ३-१९) इत्यादि सूक्तं षडृचं प्रकेतुनेत्य-
स्यान्ते सन्नुशंसेत् ॥ १५ ॥

सौम्यं(स्या) संग्राहनम् ॥ १६ ॥

सौमी सोमदेवत्या ऋगत्रानुवाकसाहचर्यादनुवाकसौमी प्रत्येतव्या । सा त्वाप्या-
यत्त्व मदिन्तम (तै० आ० ३-१७) इत्यग्निकाण्डे समाम्नाता । तस्या अश्मन्वती
रेवतीत्येतत्पर्या समुच्चयः ॥ १६ ॥

सौर्येणाऽऽदित्योपस्थानम् ॥ १७ ॥

सूर्यदेवत्यः । अत्राप्यनुवाकग्रहणं पूर्ववत् । ततश्चोद्वयं तमसस्परीत्येतया तरणि-
र्विश्वदर्शतः (तै० आ० १-३-१६) इत्यस्य ग्रहकाण्डानुवाकस्य समु-
च्चयः ॥ १७ ॥

ईयुष्ट इत्यवगाहनम् ॥ १८ ॥

अत्राप्यनुवाकग्रहणं पूर्ववत् । ईयुष्टे य (तै० आ० ३-१८) इत्यनुवाकात्मि-
को य ईयुष्टिस्तस्य धाता पुनात्वित्यनया समुच्चयः । अत्र दहनकल्पस्यैव विधेर्मान-
त्वात्तदङ्गमूत्र एव संग्राहनादौ सौम्यादीनां समुच्चय इति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

अत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकमा यवोदनप्राशनान्तान् ॥ १९ ॥

समानमत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्म । अतः प्रथमादवगाहनान्ताद्यवोदनप्राशनान्तान्वि-
धीनिति मन्त्रः । समानमत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्मेत्यापस्तम्बः ॥ १९ ॥

तान्परं ब्रह्मेत्याचक्षते ॥ २० ॥

तांश्चतुर्होतॄन् । परब्रह्मशब्दः सारभूतमन्त्रवाची । ब्रह्म वै चतुर्होतारः (तै० ब्रा०
३-१२-६) इति । श्रुतिसारभूतमन्त्रा इत्याचक्षते त्रैविद्यवृद्धाः । एतद्वै देवानां परमं
गुह्यं ब्रह्म यच्चतुर्होतार इति च श्रुतेः ॥ २० ॥

तानसाधारणे श्मशाने प्रयुञ्जीत ॥ २१ ॥

परमं गुह्यमित्यादिना श्रुतश्चतुर्होतृब्रह्मशब्दो नैककुलसाधारणे श्मशाने प्रयुञ्जीत ।
किंनु प्रेतकुलस्यासाधारण एवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

नानाचार्यायै नाश्रोत्रियाय ॥ २२ ॥

आचार्यादन्यस्मै प्रेताय न प्रयुज्जीत । अथवा श्रोत्रियेभ्यः सर्वेभ्यो वेदार्थविद्भ्यः
प्रयुज्जीत न तु कदाचिदश्रोत्रियाय ॥ २२ ॥

द्विजातीनामेवं संतिष्ठते ब्रह्ममेधः ॥ २३ ॥ (ख० १) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रं (पितृमेधापरपर्याये) एकोनत्रिंश-
प्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

परिसमाप्यते ब्रह्ममेधः ॥ २३ ॥ (ख० १) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिपितृमेधव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां प्रयोगवैजयन्त्या
मेकोनत्रिंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

अथ मरणसंशये विधिमाह—

अथाजस्त्राणां द्वयहं त्र्यहं षडहं द्वादशाहं वा
धारयेद्यावद्वा मरणसंशयं मन्येत ॥ १ ॥

यावन्मरणसंशयं मन्यते यजमानोऽध्वर्युर्वा । प्रातरुद्धरोदिति प्रतिकर्मोद्धरणविधाना-
द्धार्यो गतश्रिय आहवनीय इत्यनेन गतश्रीकत्रितयस्यैवाजस्त्रमाहवनीयधारणविधाना-
त्तदितरस्य नाऽऽहवनीयधारणमुक्तम् । अथेदानीमाद्वादशाहमजस्त्राणामग्नीनां धारये-
त्कर्माधर्मम् ॥ १ ॥

असंशयेऽजस्रं विरम्याग्नय आयुष्मते पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेच्छतकृष्णलां पञ्चहविषां(वं) वा
यो ज्योगामयावीत्युक्तम् ॥ २ ॥

येन मरणाद्विमुक्तः सन्नजस्रं विरम्याग्नय आयुष्मतेऽष्टाकपालं निर्वपेच्छतं कृष्णलं
(लानि) तुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलसमष्टिः शतकृष्णला । तां प्रजापतिदेव-
तकां निरवपत (तै० सं० २-३-२) इत्यादिगता ॥ २ ॥

पुरस्तादायुष्मत्या पाथिकृत्या वा यजेत ॥ ३ ॥

पुरस्ताद्द्वयोरप्येका ॥ ३ ॥

* (ग्रामेऽप्येके पाथिकृती* समामनन्ति बहिष्ठो वान-
प्रस्थो वाऽरण्यमवतिष्ठेत ग्रामं वा पविशेद्वाज्ञाऽ-

* वर्तुलकंसस्थो ग्रन्थः ख. ग. पुस्तकस्थः ।

१ ख. ग. रयति व० । २ ख. °द्वा स० । ३ ख. ग. °जस्रैर्वि० ।

नुमतो ब्राह्मणैश्च सह वनधान्येनापि वा नाज-
स्त्रान्कुर्वीत प्रागिष्टगमनाद्विहारः साधयेत्) ।
प्रेतेऽपि विहरणमेके समामनन्ति ॥ ४ ॥

अयं कल्पान्तरोक्तविधिः ॥ ५ ॥

+ (तदनर्धुकं प्रयाजा इति विज्ञायते । उदगयने
प्रमीताः सौर्येण पथा देवलोकं यान्ति दक्षिणा-
यने सौम्येन पितृलोकमिति विज्ञायते) । उदग-
यनापूर्यमाणपक्षे दिवा क्रत्वन्ते श्रेयो मरणामि-
त्युपदिशन्ति ॥ ५ ॥

अथाप्युहरन्ति—शरीरदायादा ह वाऽग्नयो भवन्तीति । मरणे श्रेयोवाप्तिः । य एवं
विद्वानुदगयने प्रमीयते सौर्येण पथा स्वर्गं लोकमेति । अथ यो दक्षिणे प्रमीयते
चान्द्रमसेन पथा पितृलोकमेतीति विज्ञायते (बौ० पि० २-७-१९) इति
बौधायनः । मरणे श्रेयोवाप्तिः । यस्मिन्क्षणे मकरं गच्छति सूर्यस्ततः प्रभृति षण्मासा
उदगयनं, तस्मिन् । आपूर्यमाणस्य चन्द्रस्य यः पक्षः स तथोक्तः । स हि मासस्य
च पक्षस्य च कर्ता । अथवाऽऽपूर्यमाणश्चासौ पक्षश्चाऽऽपूर्यमाणपक्षः । स हि चन्द्र-
रश्मिभिरापूर्यते शुक्लपक्ष इति ॥ ५ ॥

यदि पूर्वपक्षरात्रौ मरणं शङ्केत सायमाहुतिः
हुत्वा तदैव प्रातराहुतिं जुहुयात् ॥ ६ ॥

तस्यामेव रात्रावित्यर्थः ॥ ६ ॥

यद्यपरपक्षे सायंप्रातराहुतिभिरनं पूर्वपक्षं नयेत् ॥ ७ ॥

अपरपक्षः कृष्णपक्षः । मरणं शङ्केतेति शेषः । एनं कालम् ॥ ७ ॥

दर्शेष्टिं च कुर्यात् ॥ ८ ॥

यदि संनयतश्चेत्सद्य एव हविरुत्पादनं न यवाग्वाऽग्निहोत्रम् । तस्य कालाभावात् ।
यदा मरणं शङ्केत तदा दर्शेष्टिं यजेतेत्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ ८ ॥

यदीष्ट्यभावे प्रधानदेवताभ्यश्चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येनै-
कैकस्यै देवतायै पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया
जुहुयात् । (एवं सर्वास्वापत्सु) ॥ ९ ॥

दर्शेष्टिस्थाने पूर्णाहुतिः । देवताभ्य इति बहुवचनमादरार्थम् ॥ ९ ॥

* यदीष्टिमध्येऽवशिष्टेष्टिप्रधानदेवताभ्यश्चतुर्गु-
हीतेनाऽऽज्येनैकैकस्यै देवतायै पुरोनुवाक्यामनूच्य
याज्यया जुहुयात् ॥ १० ॥ (ख० १) ।

यदीष्टिमध्ये मरणं शङ्केतेति शेषः ॥ १० ॥ (ख० १) ।

[अथ] यदि चातुर्मास्यमध्ये पूर्ववद्देव सायंप्रा-
तराहुतिभिर्दर्शपूर्णमासाभ्यां चेष्ट्वाऽवशिष्टानि
पर्वाण्यानीय संस्थापयेत् ॥ ११ ॥

यदि चातुर्मास्यमध्ये मरणं शङ्केत तदा पूर्ववत्सायं प्रातरग्निहोत्रेण दर्शपूर्णमासाभ्यां
चशब्देनाऽऽग्रयणादिभिरिष्ट्वाऽवशिष्टानि वरुणप्रघासप्रभृतीनि पर्वाण्यादाय समापये-
त्पूर्णाहुतिना ॥ ११ ॥

पश्वविभवे तद्देवतं पुरोडाशमामिक्षां पूर्णाहुतिं
[वा] कुर्यात् ॥ १२ ॥

अथ पशुबन्धमध्ये मृतस्याप्येवमेव द्रष्टव्यम् । कपर्दिस्वामिनस्तु विशेषः—संकल्पादौ
पशुपाकरणात्कर्मत्यागः । उपाकृते त्वासंज्ञपनात् । पर्यग्निकरणात्पूर्वतः पशीरुत्सर्गः ।
तत्र श्लोकः—

पशुबन्धे विशेषोऽयं संकल्पादौ पशुग्रहात् ।

कर्मत्यागः पशुर्जीवन्पर्यग्निकृत्य चोत्सृजेत् ॥ इति ।

अत्र बोधायनीये विशेषः—अथ यद्याग्रयणेष्टिपशुचातुर्मास्याध्वराणामसमाप्तानां
व्रतान्तराखे प्रमीयेत यद्यस्य पुत्रोऽन्तेःवासी वा शेषांश्चैकतन्त्रेण समाप्नुयात् । पश्वलामे
तत्तदेवत्यं पुरोडाशमामिक्षां वा यजेत (बौ० पि० २-७-१७) इति ॥ १२ ॥

अग्रयमाणस्यैवं न यज्ञलोपो ह भवतीति विज्ञा-
यते ॥ १३ ॥

प्रमाणमन्यत् ॥ १३ ॥

उक्तं दीक्षितप्रमीतप्रायश्चित्तम् ॥ १४ ॥

व्याख्यातं प्रायश्चित्तप्रश्ने । प्राक्सोमाभिषवात्सोमे यजमानो अग्नयेत चैतत्त्यागः ।
पितृमेधं च कृते वाऽवभृथे (तथा) यदि त्वभिषवे सोमे प्रागुक्तं चमसगणप्रचारा-

न्म्रियेत तदाऽऽह—यजेत शान्तं शक्ये यष्टुमित्यनेन (क) प्रकारेण । हुत्वा पितृमेधः
कार्यं इति केचित् । अत्रापि कर्मोत्सर्ग इत्यन्ये । मरणान्ता यज्ञा भवन्तीति भरद्वाज-
वचनात् । अथ यदि सर्वैश्वर्यमसगणैः प्रचरन्ति प्रागवभृथान्म्रियते तत्रापि कर्मोत्सर्ग
एव । भरद्वाजस्त्वाह—यदि म्रियेत प्रागवभृथादग्न्यवभृथं कुर्वीरन्नवभृथाद्धीस्ता गम-
यित्वा प्रोक्ष्यैनमभ्युदाहृत्य त्वेतैरग्निभिर्दहयेयुरिति । तत्राऽऽद्यावभृथधर्मेण देवयजनाह-
र्हिर्गत्वा पितृमेधः कार्यं इत्यर्थः ॥ १४ ॥

जायावरा ह वै नाम पुरा ऋषय आसंस्तेऽध्वन्य-
श्राम्बन्तेऽर्धमासायार्धमासायाग्निहोत्रं [न] जुहुवुस्त-
स्माद्यायावरधर्मेणाऽऽमयाव्यार्तो वा जननमरण-
योरध्वम्यापत्सु वाऽर्धमासायार्धमासायाग्निहोत्रं
जुहुयात् ॥ १५ ॥

यायावरो यानशीलः । पुरा यायावरा नाम ब्रह्मविद आसन् । तेऽप्यध्वन्यश्रा-
म्यन् । न च तेऽहरहः सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुवुः । किंतु पर्वणि पर्वण्यग्निहोत्रहोमं
चक्रुरित्यर्थः । अतः कर्तुमशक्तेऽयं यजमानो रोगाग्निस्तो यायावरधर्मेण वर्तेत ।
तत्र च कारणं विना पक्षहोमकरणे पक्षत्रयातीते पुनराधानं वक्ष्यते सूत्रकारः । यदि
पक्षहोमस्तु कदा कर्तव्यस्तत्र निर्णयं वितनोति—जननमरणयोराशौचसमागमे ।
अध्वनि पथिस्थे शरीरपीडाद्यापत्सु वा । अन्यथा पक्षहोमकरणे प्रायश्चित्तसंभवात् ।
अथेदानीं पक्षहोममधिकृत्याऽऽह—

एकपक्षगतो यावान्होमसंघोऽतिपद्यते ।
पक्षहोमविधानात्तं हुत्वा तन्तुमतीं यजेत् ॥
स्वकालोत्कर्षितः कश्चिद्गौणकालो निरूपितः ।
अपकर्षादथान्योऽपि गौणकालो निरूप्यते ॥
आमयान्व्यार्तिमानापद्गतो वाऽध्वगतोऽपि वा ।
राष्ट्रभ्रंशे धनाभावे गुरुगेहे वसन्नपि ॥
अन्धेष्वेवंप्रकारेषु निमित्तेष्वागतेषु च ।
समासमग्निहोत्राणां यथासंभवमाचरेत् ॥ इति ॥ १६ ॥

तत्र वक्ष्यमाणः प्रसंगो निरूप्यते—

प्रतिपदि सायं चतुर्दश चतुर्गृहीतान्युन्नयत्येका स-
मित्सकृद्धोमः सकृत्पात्राणि (त्रिणि) मार्जनं सकृ-

दुपस्थानमेवं प्रातरेतावान्विकारः । शेषं प्रकृति-
वत् ॥ १६ ॥

प्रतिपत्सायंकालादारम्य चतुर्दशीसायंकालपर्यन्तं द्वितीयाप्रातःकालादारम्य पर्व-
प्रातःकालपर्यन्तं त्रिषिष्यवृद्धी च मध्ये गणयित्वाऽग्निहोत्रप्रत्युन्नयनमावृत्तिर्यावत्सं-
ख्या भवन्तीत्यर्थः ।

पक्षहोमानशेषान्वा शेषहोमानथापि वा ।
समस्य जुहुयात्तत्र प्रयोगोऽयं निरूप्यते ॥
प्रतिपद्युन्नयेत्सायमापद्यन्यत्र वा दिने ।
यावन्त्यौपवसथ्याहात्प्राादिनानि भवन्ति हि ॥
तावन्ति परिगृह्णीयाच्चतुरुन्नयनानि च ।
पात्रान्तरसहायायां नित्यायां प्राकृतस्रुचि ॥
स्थूलं सुगन्तरं वाऽपि कृत्वा तत्र समुन्नयेत् ।
एका समित्सकृद्धोमः सकृदेव निमार्जनम् ॥
उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषा प्रकृतिरिष्यते ॥ इति ।

अमुमेव प्रकारं प्रातर्होमेऽतिदिशति—

एवमेवोत्तरत्राहि प्रातर्होमान्समस्य तु ।
जुहोत्यौपवसथ्याहःप्रातर्होमावधीन्सकृत् ॥

ततश्च पक्षद्वयोपन्यासार्थमाह—

समारोपविधानेन समारोपयतेऽनलान् ।
ये धार्यन्तेऽथवा धार्यान्धारयत्येव पूर्ववत् ॥

पक्षहोमप्रकारमुक्त्वा शेषहोमप्रकारमाह—

एवं प्रतिपदोऽन्यत्र यत्राऽऽपदुपपद्यते ।
तथैवौपवसथ्याहात्प्राग्यत्राऽऽपद्विनश्यति ॥
तृतीयायां चतुर्थ्यां वा पञ्चम्यां वा परत्र वा ।
तदादीनां तदन्तानां होमानां स्यात्समस्यता ॥ इति ॥ १६ ॥

पक्षत्रये पुनराधेयम् ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्तमिति शेषः । संततं पक्षत्रयं पक्षहोमकृतं पुनराधेयमिति ॥ १७ ॥

अग्नीन्समारोपयते धारयते वौपवसथ्याद्यौ-

पवसध्येऽहनि निर्मथ्योपवसथ्यादि कर्म प्रति-
पद्यते ॥ १८ ॥

समारोपस्य विधानं विधिस्तेनाग्नीन्समारोपयते । बहुवचनेनोपादानात्कैषामित्याकाङ्क्षायामाह—येऽग्नयो नित्यं धार्यन्ते तेषामित्यर्थः । ततश्च नित्याजस्त्राणां गतश्रियादीनां सर्वेष्वग्निषु । अन्यथा गार्हपत्य एवेति भावः । अथवा धार्याणां गार्हपत्यादित्रयाणां पूर्ववन्नित्यहोमार्थं धारणं यथा प्राप्तं तथैव कृतहोमसमासस्यापि धारणं भवतीति भावः । बहुवचनं त्वन्वाहिताजस्त्राभिप्रायेण । स चायं द्वादशरात्रमेव भवति । एवं चाऽऽपदनुसारेण कृतहोमसमासस्य समारोपोऽस्त्यमुनैव न्यायेन । नित्यहोमिनोऽपि प्रवासामयावित्वनिमित्तवशाद्धारणाशक्तौ होमप्रयोगमपवृज्य प्रत्यहं समारोपोऽप्युक्तो भवति । तथा चाथर्वपरिशिष्टे—अत्यशक्तौ काले प्रचर्याऽऽत्मनि समिधि वाऽऽरोपयेदत्यन्ताशक्तावपकृष्यापि प्रचर्याऽऽरोपयेन्नित्यानि नातिपातयेन्नेत्कर्षेणावरोपयेदिति । व्यक्तमन्यत् ॥ १८ ॥

यदि समारूढो जपति*(यद्याहिताग्निरध्वानं गच्छेत्पार्श्वतोऽग्निहोत्रेणानुद्रवेयुराहिताग्नेरन्तरं न व्यवेयाद्यावत्यो ग्राममर्यादा नद्यश्च तावतीरतिक्रामन्नन्वारभेयातामाद्यन्तयोर्वा यदि नान्वारभेयातां लौकिकाः संपद्येरन्विज्ञायते च) ॥ १९ ॥

रयिमिति मन्त्रान्तः । अरण्योरिति शेषः ॥ १९ ॥

विच्छिन्नाग्न्यादिविषयमाह—

यद्याहिताग्निरुत्सृष्टाग्निर्विच्छिन्नाग्निर्विधुराग्निर्वा प्रमीयेत न तमन्येन त्रेताग्निभ्यो दहन्तीति विज्ञायते च ॥ २० ॥

एतादृशं मृतमाहिताग्निं दग्धुं त्रेताग्न्युत्पत्तिसिद्धये त्रेताधानविधिं सूत्रकारादयः प्राहुः ।

विच्छिन्नवाहिमुत्सृष्टपावकं विधुरानलम् ।

आहिताग्निं मृतं दग्धुं त्रेताग्न्युत्पत्तिसिद्धये ॥

* वर्तुलकसंस्थो ग्रन्थः ख. पुस्तकस्थः ।

भरद्वाजादयः प्राहुः प्रेताधानविधिं पृथक् ॥ २० ॥

आधानप्रभृति यजमान एवाग्नयो भवन्ति ॥ २१ ॥

आधानप्रभृति यावज्जीवमिति शेषः । साग्निकोपलक्षणार्थमाहिताग्निरिति । अथवा यजमान एवाग्नयो भवन्ति । आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति श्रुत्या मृतस्याऽऽहिताग्नेर्यज्ञपात्रैरग्निमिश्च दाहो विहितः । तदर्थं तेषां धारणमिति भावः ॥ २१ ॥

अथ वै [ब्राह्मणं] भवति—तमसो वा एष तमः
प्रविशति (सह तेन) यमाहिताग्निमन्येन त्रेता-
ग्निभ्यो दहन्ति ॥ २२ ॥

तमोऽज्ञानं नरको वा ॥ २२ ॥

तस्य प्राचीनावीत्यग्न्यायत* [नान्युद्धृत्यावोक्ष्य
यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायत]नेऽ-
रणी संनिधाय मन्थति येऽस्याग्नयो जुह्वतो
मांसकामाः संकल्पयन्ते यजमानमांसं जानन्तु
ते हविषे सादिताय स्वर्गं लोकमि मं [प्रेतं]
नयन्तिवति ॥ २३ ॥

अथ यदि नष्टाग्निरपहृताग्निर्विधुराग्निर्विच्छिन्नाग्निरुत्सृष्टाग्निः समारूढाग्निर्वा यजमानः
प्रेयाद्यस्य पुत्रो वाऽन्तेवासी वाऽलं कर्मणः स्यात्प्राचीनावीतं कृत्वोद्धृत्यावोक्ष्य यज-
मानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यस्याऽऽयतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यस्याऽऽयतनेऽरणी
निधाय प्रेतस्य दक्षिणं बाहुमन्वारम्य मन्थति । येऽस्याग्नयो० प्रेतं नयन्तिवति (बौ०
पि० २-९-१) बौधायनः । तमेवाऽऽह त्रिकाण्डीकारः—

प्राचीनावीतवानुद्धृत्यावोक्ष्याऽऽयतनान्यथ ।

प्रेतं स्वाम्यालये क्षिप्त्वा पश्चिमाग्न्यालयेऽरणी ॥

संनिधायानलं मन्येद्यस्येति यजुषा ततः ॥ इति ।

अर्थात्पुत्रादिः प्रेताधानविधिं करिष्य इति संकल्प्य प्राचीनावीतवान्मृत्वाऽथाऽऽय-
तनान्युद्धृत्यावोक्ष्य यजमानस्थाने प्रेतं [सं] स्थाप्य पश्चिमाग्न्यालये गार्हपत्यागारेऽ-
रणी संनिधाय यस्येति यजुषाऽनलं मन्येत् । मन्यनमन्त्रस्थानेकाविधत्वात् ॥ २३ ॥

* चतुष्कोणकंसम्बो ग्रन्थः ख. ग. पुस्तकस्थः ।

१ क. 'मन्यैरामीभिः संस्क्रुयादिति विज्ञायते ॥ २२ ॥ तं ।

तूष्णीं विहृत्य द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा
तूष्णीं हुत्वा प्रेतेऽमात्या इत्येतदादि कर्म प्रति-
पद्यते ॥ २४ ॥ (ख० २) ।

मथित्वाऽग्नीन्विहृत्य तूष्णीं विहारं कल्पयित्वा गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय
द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा पुरुषसूक्तेन मनसाऽनुद्भुत्याऽऽहवनीये जुहोति । एतेनैव
गार्हपत्ये जुहोति । तूष्णीमन्वाहार्यपचने हुत्वा तदूर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्म प्रतिपद्यते
(बौ० पि० २-१-२) इति बौधायनः ।

प्रणीय पावकं तूष्णीं द्वादशोपात्तसर्पिषा ।

तूष्णीं हुत्वा ततः कुर्युः प्रेतेऽमात्या इति क्रियाम् ॥

ततः पावकं प्रणीयाऽऽहवनीयस्थाने निधाय तूष्णीं द्वादशवारं गृहीतेनाऽऽज्येन
तूष्णीमेवाऽऽहवनीये हुत्वा ततोऽमात्याः पुत्रादयः प्रेत इति क्रियां कुर्युः ॥ २४ ॥ (ख० २) ।

अथ यस्य मृतस्याग्नय आत्मन्यरण्योर्वा प्रागेव समारूढा भवन्ति तस्याग्निसं-
पत्तिमाह —

यद्यात्मन्यरण्योर्वा समारूढेष्वाग्निषु यजमानो
अभियेत पूर्ववदग्न्यायतनानि कल्पयित्वा यज-
मानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतने लौकि-
काग्निमुपसमाधाय प्रेतस्य दक्षिणं पाणिमभिसं-
गृह्य तत्पुत्रो भ्राता वा प्रत्यासन्नबन्धुरुपावरोहे-
त्युपावरोहयति । अपि वोपावरोहं जातवेद इमं
तत् स्वर्गाय लोकाय नय प्रजानन् । आयुः
प्रजा रयिमस्मासु धेहि प्रेताहुतीश्चास्य जुषस्व
स्वाहेति लौकिकाग्नावुपावरोहयति । अरण्योर्वा-
पावरोह्य मन्थेत् । यद्यरण्योः समारूढस्याग्नेर्नि-
र्वर्तमाने प्रेतमन्वारम्भयित्वैतं मन्त्रं जपेद्विहर-
णादि समानम् ॥ २५ ॥

तत्रारण्योर्वापावरोह्य मन्थेदित्यन्तमात्मसमारोपणविषयम् । आदितः सूत्रं प्रेतनि-

१ ख. ग. °ताऽम्यो वा । २ क. °हति । ३ ख. धेह्यजस्रो दीदिहि नो दुरोण इति
लौ० । ४ ख. ग. °रूढः स्यान्निर्व० ।

धानान्तमुमयत्र तुल्यम् । बौधायनेन त्वस्मिन्नुपावरोहणमन्त्रे प्रेताहुतीश्चास्य जुषस्व
स्वाहेति चतुर्थः पादः पठितः । तदाऽऽत्मसमारोपणविषये हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र
इत्यष्टावाहुतयः सर्वप्रायश्चित्तं च होतव्यं (बौ० पि० २-९-६) मित्युक्तम् ।
समानमन्यत् । अधिकरणप्रसङ्गादाह—

आत्मारोपे शरीरस्य नाशे नश्यति पावकः ।
शवदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणः पाणिरस्ति चेत् ॥
लोकाग्नौ स्थापयित्वाऽस्य पाणि पुत्रो जपेद्यजुः ।
उपावरोह जातेति तूष्णीमग्निं नयेत्ततः ॥
द्वादशोपात्तेनाऽऽज्येन तूष्णीकं जुहुयात्सुचा ।
हस्तस्यातः प्रपद्येत प्रेतेऽमात्या इति क्रियाः ।
सकले कुणपे लब्धेऽप्येष एव विधिर्भवेत् ।
अग्नावरण्योरारूढे प्रमीयेत पतिर्यदि ॥
प्रेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाऽग्निं जप्त्वा चोपावरोहणम् ।
घृतं च द्वादशोपात्तं तूष्णीं हुत्वा शवक्रियाम् ॥

आत्मारोपे शरीरस्य नाशे सति पावको नश्यति नारणीनाशे । अत्र शरीरनाश-
शब्देन शवालम्भ उच्यते । स च व्याघ्रादिभक्षणेन जलप्रवाहादिना वा भवति ।
तत्र व्याघ्रादिना शवदेहे (शवरूपे देहे) विनष्टेऽपि चेद्दक्षिणतः पाणिरस्ति तदा न
नाशः । तत्र किं स्यादत आह— लोकाग्नाविति । अस्य शवस्य पाणि लोकाग्नौ स्थाप-
यित्वा पुत्रः पुत्रादिरुपावरोह जातेति यजुर्जपेत् । ततस्तूष्णीमग्निं नयेत् । यस्यां
शाखायां श्मशानं प्रति नयने मन्त्रास्त्रानं तन्मा भूदित्यभिप्रायपरं तूष्णीपदम् । ततः
पितृभूमौ तस्मिन्नेवाग्नौ द्वादशोपात्तेन द्वादशवारं गृहीतेनाऽऽज्येन सुचा तूष्णीकं
जुहुयात् । प्राकृतमन्त्रनिषेधार्थं तूष्णीकपदम् । अतः परममात्या यष्टृकृषाः पुत्रादयः
प्रेत इति क्रियाः पात्रविन्यासादयस्ताः सर्वा हस्तस्य कुर्युः । यदि सकले कुणपे शवे
लब्धे तत्राप्येष एव विधिर्भवेन्नाग्निनाशः । हस्तस्य शवस्य चालाभे त्वस्थनां प्रेता-
धानपूर्वको दाहः । तेषामप्यलाभे तत्पूर्वकः पर्णशरदाहः । आत्मसमारोपणविषयमेतत् ।

प्रसङ्गादरणिसमारोप(ण)विषयमाह—अग्नाविति । अरण्योरग्नावारूढे यदि पति-
र्भियेत प्रेतं स्पृष्ट्वा उपावरोहणं यजुर्जप्त्वाऽग्निं मथित्वा तस्मिन्नाग्नौ द्वादशोपात्तं घृतं तूष्णीं
हुत्वा शवक्रियाः कुर्युरिति शेषः ॥ २९ ॥

आहिताग्निं जले प्रमीतं वोपश्रुत्याग्नये पथिकृते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्पूर्णाहुतिं वा कुर्या-
त्पाचीनावीती जुहोतीत्येके ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नेव
विहारे पैतृमेधिकं कर्म प्रतिपद्यते ॥ २७ ॥ यद्येत-
स्मिन्नहनि शरीराण्याहरन्ति यद्यन्यस्मिन्नहनि
तस्याभिवान्यवत्सायाः पयसाऽग्निहोत्रमित्युक्तम् ॥ २८ ॥

व्याख्यातमेतत् । इष्टेः पूर्णाहुतेश्चाप्यग्ने नयाऽऽदेवानामिति याज्यनुवाक्ये ।
अत्र बौधायनीये तु विशेषः—अथ द्विजातीनां पापकर्मणामज्ञातमृतानां मुख्यमेव
शरीरसंस्कारं कुर्वन्ति । तदानीमेव प्रायश्चित्तं कुर्वन्ति । जले मृतानां—इमं मे वरुण तत्त्वा
यामीति द्वाभ्याम् । अयं विधिरग्रे वक्ष्यति सूत्रकारः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आहिताग्निमजने प्रमीतं तैलद्रोण्यामवधाय
शकटेनाऽऽहरन्ति निर्मन्थ्येन वा दग्ध्वा
कृष्णाजिनेऽस्थीनि निधायान्नहतेन वाससा
संवेष्ट्य दीर्घवक्ष्णे प्रबध्द्यानधोनिदधानाः प्रय-
ता मृन्मयभाजना आहरन्ति ॥ २९ ॥ (ख० ३) ।

आहिताग्निग्रहणमनाहिताग्निनिवृत्त्यर्थम् । अजनेऽमात्यविरहितकाले देशे वा ।
द्रोण्यां कटाह इत्यर्थः । निर्मन्थ्यग्रहणान्न त्रेताभिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ (ख० ३) ।

तानि ग्राममर्यादायां प्रतिष्ठाप्याग्नीन्पैतृमेधिक-
भाण्डं च निर्हरन्ति नासति यजमाने ग्राममर्या-
दामग्नीनतिहरयुर्यद्यतिहरेयुर्लौकिकाः संपद्येर-
न्निति विज्ञायते च ॥ ३० ॥

तान्यस्थीनि । अस्मच्छाखायां वक्ष्यमाणदेशान्तरे वा ग्राममर्यादायामग्नीन्गार्हपत्या-
दीनाहरन्ति ॥ ३० ॥

प्रवसन्त्यजमानोऽग्निभ्यः परिदाय गृहानेति यदि
सीमान्तरे पत्न्यभिनिम्नोचेदभ्युदियाद्वा लौकि-
काः संपद्येरन् ॥ ३१ ॥

अत्र मट्टभास्करः—

भार्यायां प्रोषितायां चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा ।

तत्र स्यात्पुनराधेयमन्ये प्राहुरिहान्यथा ॥ इति ॥

भार्यायामित्यादिना सा चोपेक्षा च प्रवासादीति पूर्वोक्तलक्षणा । आदिपदात्पत्नी-
सीमाद्यतिक्रमणादि । भार्यायां पत्न्यां प्रोषितायां प्रकर्षेणोषिता प्रोषिता । तस्यां महा-
सीमामतीत्यानतीत्य वाऽन्यत्राग्निशास्त्रतो गतायामर्कश्चेदुदेति वाऽस्तमेति चेत्तत्र तस्मि-
न्निमित्ते पुनराधेयं भवति । अन्य आचार्या इहेतादृक्स्थलेऽन्यथा प्राहुः । अत्र सीमा-
शब्देन गृहसीमा युक्ता । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—

विहारकाले यदि कार्यलोभात्पत्नी तु सीमानमतीत्य गच्छेत् ।

निःसंशयोऽग्निः खलु नाशमेति गृहस्य सीमाऽत्र विवक्षितोऽर्थः ॥ इति ।

एकभार्यकविषयमिदमिति वदन्ति । तदुक्तं यज्ञपार्श्वदौ—

पत्न्याः प्रवासविषये पुनराधिरुदाहृता ।

वाक्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेष्यते ॥ इति ।

तत्र प्रवासो नाम—

यदि सीमामतिक्रम्य रात्रौ तत्रैव वत्स्यति ।

अगृहस्य प्रयाणं यत्प्रवास उच्यते नृपैः ॥ इति ।

अत्र सीमाशब्देन गृहग्रामसीमोच्यते । तेनाग्निगृहं विहाय स्वग्रामेऽन्यग्रामे वा
रात्रौ वासः प्रवासः । रात्रिपदमुदयास्तमयकालोपलक्षकम् । मूलैकवाक्यतानुरोधात् ।

यत्तु नारायणेनोक्तं ग्रामात्स्वाग्निसमन्वितात् ।

सीमामतीत्य चेद्रात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतम् ॥

एकाकिनी यदा पत्नी कदाचिद्ग्राममाव्रजेत् ।

होमकालेऽग्निसंप्राप्त्य न सा दोषेण युज्यते ॥

अथ तत्रैव निवसेद्ग्रामं गत्वा प्रमादतः ।

लौकिकाग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥

इति वचनाद्ग्रामान्तरे रात्रौ वासः प्रवासः । तेन स्वग्रामे पत्न्या रात्रौ वासे न
दोषः । अत्रापि रात्रिपदमुदयास्तमयोपलक्षकम् । अन्यथा सायं होमानन्तरं गमन
उदयात्प्राक्परावृत्तौ पुनराधानप्रसङ्गः स्यात् । रात्रिवाससद्भावात् । अपि च राज्य-
हर्वासयोरविशेषात् । यदेवमिश्रादिग्रन्थे—

ग्रामान्तरे नगर्यां वा पत्न्यां वाऽन्यत्र वा क्वचित् ।

सीमामतीत्य चेद्रात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतम् ॥ इति ।

तत्पूर्वोक्तप्रवासलक्षणवाक्यैकवाक्यतया व्याख्येयम् । तादृशस्यैवार्थस्योपलब्धेर्न
लक्षणान्तरमिति ।

ननु—प्रवसेद्धनसंपत्त्यै न तर्थाय कदाचन ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ॥

इति बौधायनीयाद्धनार्जनस्य प्रवासप्रयोजकत्वात्पत्न्यास्तु तदभावात्कथं तत्प्रसक्तिः ।
त्रय एवाधनाः स्मृता इति स्मृतेश्चेति चेन्न । अस्ति चास्या अपि धनवत्ता ।
संभाव्यते च तद्वतां धनसमृद्धिलोके । स्त्रीधनानि षडिति स्मृतेः । किंच भवति हि
पितृमातृभ्रातृपुत्रदर्शनेन धनोपलब्धिः । ' दत्तं स्वसृदृहितृभ्यामनन्तफलदं भवेत् ' इति ।
दानकाण्डे दक्षोक्तेः । दीयते च दूरादागताभ्यः स्वसृप्रभृतिभ्यो वासःप्रभृति । यत्त्व-
ना(या) इत्युक्तं तदस्वातन्त्र्यपरतया व्याख्येयम् । अत एव नाग्न्युपस्थानमिति वचनम् ।
एतच्चोपस्थिते यजमानवत्पत्न्या अपि प्रवासे यदि करोति तदाऽनेन भार्यायां प्रोषिता-
यामिति वाक्येन स निषिध्यते । अतो बहुभार्येस्यैकभार्यस्य वा पत्न्याः प्रवासे पुनरा-
धानमेवेति मूलकाराः । इदमेकभार्यकविषयं न तु बहुभार्यकाविषयमित्यन्ये । तत्र स्यात्पु-
नराधानमिति कुत्रचित्पाठः । युक्त एवायम् ।

अनेकपत्नीकस्यैकपत्नीकस्य वा नियतपत्नीप्रवासे स्वोक्तस्य पुनराधेयस्य मन्तान्त-
रेण पत्नीनियममाह—

ज्येष्ठा चेदग्निसंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारुचि ।

यजमानेन सहिता यद्वा ता एव केवलाः ॥

ज्येष्ठा पत्न्यग्निसंयुक्ता चेत् । संयुक्तशब्दः सामीप्यवचनः । मुख्यार्थासंभवात् । अन्याः
कानिष्ठाः । यथारुचि क्रियाविशेषणमिदम् । यथेच्छमुदयास्तमयकालपर्यन्तमपि गच्छन्ति ।
दोषाभावज्ञापनार्थं लट् । गच्छन्त्वन्या इति लोटन्तोऽपि क्वचित्पाठः । ' बहुभार्यस्य
ज्येष्ठा चेत्प्रवसेत्पुनराहितः ' इति वाक्यान्तरात् । कीदृश्योऽन्याः । यजमानेन भर्त्रा
सहिताः । यद्वा केवला यजमानरहिताः । ता एव यवीयस्यो यथाकामं गच्छन्तु । तेन
ज्येष्ठासंनिधाने भर्तुः संनिधाने सत्यप्यसति वेतरासां प्रवासो निमित्तं न भवतीति भावः ।
अत्र ज्येष्ठाप्रवास एव पुनराधाननिमित्तमिति पूर्वस्माद्भेदः ।

कदाचित्कनिष्ठासहकृतप्रवासयष्टुः कतिचिन्नियमान्प्रसङ्गादाह—

प्रोषितः स्यादधःशायी ऋतुपायी त्वमैथुनम् ।

वदन्बौधायनस्त्वेवमेका चेदग्निसंनिधौ ॥

इतरासां यथाकामं प्रवासमनुमन्यते ।

इत्युक्तं भवभाष्येऽपि तातश्लोकेष्वपीरितम् ॥

प्रोषितः पत्नीसहितकृतप्रवासोऽधःशायी स्यात् । अधःशब्देनाग्निस्थानाग्नीचत्व-
मुच्यते खट्वाव्युदासार्थं न त्वास्तरणनिषेधार्थम् । ऋतुपायी स्यात् । ऋतौ पीयतेऽसौ
ऋतुपायी । ऋतुजायोपयायी स्यात् । तु यस्मादमैथुनं मैथुननिषेधः प्रोक्त इति शेषः ।
यद्वा ! ऋतुगमनममैथुनं प्रोक्तमिति । उक्तं चर्तुगमनस्यामैथुनत्वं दानधर्मेषु भीष्मयुधि-
ष्ठिरसंवादे ।

अधुना ज्येष्ठाया अपि प्रवासे बौधायनमतेन दोषाभावमाह—वदन्निति ।
बौधायनस्त्वेका कनिष्ठा ज्येष्ठा वाऽग्निसंनिधौ चेद्विद्यत एवं वदन्नितरासामन्यासां
यथाकामं यथारुचि प्रवासमनुमन्यते । अत एव ज्येष्ठाप्रवासेऽपि न पुनराधानमिति
देवयाज्ञिकग्रन्थे संग्रहवचनं—

ज्येष्ठा चेद्बहुभार्यस्य ह्यतिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमत्रैक इच्छन्ति न तु सूरयः ॥

इति संगच्छते । ज्येष्ठाप्रवासेऽपि दोषाभावस्य प्राशस्त्यं सूरिपदाद्विज्ञायते न तु गौतमः,
इति मिश्रग्रन्थधृतवैकल्पिकपाठसमाश्रयणे ज्येष्ठाप्रवासे पुनराधानं स्यान्न वेति विकल्पः ।
तथा च बहुभार्यस्यान्यतरपत्नीसंनिधाने पुनराधानं नेति पूर्वस्माद्भेदः ।
एतदेव बहुवादिसंमत्या द्रढयति—इत्युक्तमिति । भवभाष्यसंज्ञके ग्रन्थेऽपीत्यनेनैव
प्रकारेणोक्तम् । तथा तातश्लोकेष्वपि कारिकास्वपीरितमुक्तमिति ।

अधुनैकभार्यस्यानेकभार्यस्य वा स्वामिनोऽग्निसंनिधाने सर्वथैव पुनराधानं नेत्यप-
रमतेनाऽऽह—

एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ।

पतिस्तिष्ठति चेदग्निनाशो नेत्यपरे विदुः ॥

एकस्यामपि ज्येष्ठकनिष्ठान्यतरपत्न्यामप्याग्निहोत्रसमीपतः । समीप इत्यर्थः । अति-
ष्ठन्त्यामविद्यमानायां सत्यां पतिः स्वामी चेत्तिष्ठति विद्यते । अग्निहोत्रसमीपत इत्य-
नुषज्यते । चेन्नाशोऽग्निनिष्ठसंस्कारनाशो नेत्यपर आचार्या विदुरिति ।

(तत्र रुद्रदत्तरामाण्डारमाप्यपर्यालोचनयाऽनेकभार्यस्यैकभार्यस्य वा प्रवासो भवति ।
तत्रैव पूर्वं पूर्वपक्षीकृत्य पत्न्यास्तुल्यस्वामित्वं बाधित्वाऽङ्गत्वमापाद्य तत्समर्थनाय
पुंस्त्वविशिष्टचोदनाभिधानपूर्विका कर्तव्यन्तरोक्तिः प्रदर्शिता । तदर्थमेव दाशरथिभीष्म-

कण्वादीनां महत्तमानामाचारं दर्शयित्वाऽऽपस्तम्बश्रौतसूत्राच्चोपसंहृतम् । तस्मात्सिद्ध-
मभावेऽपि पत्न्या न कर्मणो निवृत्तिरिति । एवमेव चतुर्वेदमाष्यकारभट्टमास्कारादिभि-
रपि कर्मजन्यफलेच्छावत्पत्न्यास्तुल्याधिकारोऽन्यथा पात्राज्यव्रीहियवपश्वादिवदङ्गत्वमु-
क्तम्) । सर्वासामसंनिधानेऽपि न पुनराधानमिति बौधायनमतात्पूर्वमतादपि च भेदः ।

इदानीमसमुद्रगामिनी विषयमाह—

पत्न्यन्तरेऽथ वा पत्यौ हुताशनसमीपगे ।

अन्या पत्नी यथाकाममातिक्रमेन्नदीमपि ॥

न कुर्युरग्न्युपस्थानं प्रवसन्त्योऽपि योषितः ।

प्रोषिता न जपं कुर्युरश्वन्त्येव सधर्मकम् ॥

आगतोपस्थितिं चापि स्त्रीणां नेच्छन्ति सूरयः ॥ इति ।

पत्न्यन्तरे ज्येष्ठाकनिष्ठयोरन्यतरस्थामथवा पत्यौ हुताशनोऽग्निस्तस्य समीपगे सति
पत्नी यथाकामं यथेच्छं नदीमप्यतिक्रमेन्न दोष इति यावत् । एतेन पतिपत्न्यन्यतर-
संनिधाने समुद्रगातिक्रमेण पुनराधानमितरस्यास्त्वतिक्रमेणोभयोरसंनिधाने पुनराधानं
संनिधाने नेति भावः । अत्र पत्नीग्रहणात्समीमातिक्रमेण प्रवासे वा यजमानेन कृते
न दोष इति । तथा—

रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ।

प्रवसन्नग्निमान्विप्रः पुनराधानमर्हति ॥

बह्वीनामपि चैकस्यामुदकयायां तु न व्रजेत् ।

एकादशे चतुर्थेऽहि गन्धुमिच्छेन्नमित्ततः ॥

त्रयीमुक्त्वा तु यो लोमात्प्रवसेत्पर्वसंधिषु ।

करोति पुनराधानं प्रायश्चित्तमृणादृते ॥

नाग्निकार्यस्य वेलायां प्रवसेन्न च पर्वणि ।

न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थस्तु न व्रजेत् ॥

प्रवसेद्धनसंपत्त्यै न तीर्थाय कदाचन ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ॥

सहाग्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि मानवः ।

पुराणवचनात्साम्नेः प्रवासोऽस्तीति केचन ॥

इत्यादेवचनैरेतद्व्यतिरिक्तस्थले बोध्यम् । पूर्वोक्तमतभेदैर्ज्येष्ठायाः कनिष्ठाया वा प्रवा-
सोपस्थितौ तुल्य एवाधिकारः स्यादिति स्वयमेव साधिते तुल्याधिकारे यजमानवत्प्रवासोः
पस्थानादिकं स्यादत आह नेति । प्रवसन्त्योऽपि योषितोऽग्न्युपस्थानं न कुर्युः । प्रोषिता-

सत्यः जपं त्यागोपस्थानरूपं न कुर्युः । तर्हि कर्मजन्यफलमोक्तृत्वं न स्यादत आह—
सधर्मकं समानधर्मकं फलमश्नन्त्येव । शृङ्गग्राहिकान्यायेन प्रवासोपस्थानमेव न स्यादत
आह—आगतेति । आगतस्य प्रवासादागतस्य या यजमानस्योपस्थितिरुपस्थानं
साऽपि स्त्रीणां सूरयो नेच्छन्ति । न भवतीति भावः ॥ ३१ ॥

यद्याहिताग्निरध्वानं गच्छेत्सहाग्नित्रयेण पार्श्व-
तोऽग्निहोत्रेणानुव्रजेदाहिताग्निन्तरं न व्यवेया-
द्यावत्यो ग्राममर्यादा नद्यश्च तावतीरतिक्रामन्त-
मन्वारभेयातां यदि नान्वारभेयातामग्रयो लौ-
किकाः संपद्येरन्तस्माद्ग्राममर्यादां नातिहरन्ति ॥ ३२ ॥

तस्माच्छ्रुत्यर्थानुवादादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

शरीरैरग्नीन्समानीय दहनवदवकाशं जोषयित्वा
भेतेऽमात्या इत्येतदादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

कर्म पैतृमेधिकम् ॥ ३३ ॥

तयोर्यः पूर्वो भ्रियेत (यजमानः पत्नी वा)
तस्याग्नित्रेतायां पितृमेधः संपद्यते । यः पश्चादी-
पासनेन ॥ ३४ ॥

अत्रापत्नीकस्याऽऽहिताग्नेर्भरण औपासनेन निर्मन्थेन वा दहेदिति सूत्रकारादिभि-
रुपदेशात् । वेदसारसूत्रविरुद्धतया सूत्रकारवचनस्यापरिग्राह्यत्वात् । सूत्रे तु पूर्वं मृतस्य
यजमानस्य वैतानिकैरापासनेन च दहनमनुक्रान्तम् । पत्न्याश्च निर्मन्थेन दहनमुच्यते
निर्मन्थेन पत्नीमिति । तत्र कथं पश्चान्मृताया औपासनाद्भवति । तस्मादौपासनवतः
(पूर्वं मृतस्यौपासनेन पश्चात्निर्मन्थेनेति गम्यते) । आहिताग्नेर्वैतानिकैरापासनेन च दहनं
भवति । औपासनरहितस्य तु वैतानिकैरेवेति । तस्मान्नित्या आहिताग्नेर्दाह वैतानि-
काग्रयः । यस्य त्वौपासनश्चास्ति वैवाहिकः किमिदानीं न वेति । यजमाने (विद्यमाने)
मृतायाः पर्या निर्मन्थेन दहनमिति ।

पत्नी चेद्विधवा भूत्वा प्रमीयेत कदाचन ।

तदा श्रौताग्निशून्यत्वाज्निर्मन्थेनैव दह्यते ॥

पत्नीति । प्रमीयेत भ्रियेत । श्रौताग्निशून्यत्वादिति । पूर्वमृतस्य पत्युर्दाहे तद्विनियो-
गादिति भावः ॥ ३४ ॥

अथ दम्पत्योरेकदा मृतौ व्यवस्थामाह—

सहैव प्रमीते सहैव पितृमेधः ॥ ३५ ॥

दम्पत्योरेकदा मृतौ विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः ' तथैव प्रेते सहैव पितृमेधो द्विवचन-
लिङ्गान्मन्त्रान्संधारयन्ति ' इति । पितृमेधो दाहान्तं कर्म । दाहान्तमेकतन्त्रत्व-
मिति बौधायनोक्तेः । अस्थिसंचयनमप्येवम् । उदकपिण्डदानादि पृथगेव । सहगमनेऽ-
प्येवम् । तदाह भाष्यार्थसंग्रहकारः—

एककालमृतौ भार्या भर्ता च यदि चेद्द्वयोः ।
मन्त्रेण दहनं कुर्यात्पिण्डश्राद्धं पृथक्पृथक् ॥
एककाले मृतौ जायापती यदि तदा विभुः ।
विभज्याग्निं क्रियां कुर्यादिति यत्तदसांप्रतम् ॥
दाहान्तमेकतन्त्रत्वमिति याज्ञिकसंमतम् ।
मृतं पतिमनुव्रज्यं या नारी ज्वलनं गता ॥
अस्थिसंचयनान्तोऽस्या भर्तुः संस्कार एव हि ।
कीकसानां तु संस्कारो न्यायसिद्धोऽपि यो मतः ॥
एककाले मृतेऽप्येवं कीकसानां विधिः स्मृतः ।
नवश्राद्धं सपिण्डान्तं भिन्नकालमृतौ यथा ॥

कपर्दिकारिकाऽपि—मृते भर्तारं तद्दाहात्प्राक्पत्नी म्रियते यदि ।

पत्न्यां वा प्राक्प्रमीतायां दाहादर्वाक्पतिर्मृतः ॥
तत्र तन्त्रेण दाहः स्यान्मन्त्रेषु द्वित्वमूह्यते ।
कीकसानां तु संस्कारः पृथगेव तयोर्भवेत् ॥
एकाहमृत्यौ युगपन्नवश्राद्धादिकं तयोः ।
मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेदनलं गता ॥
तत्रापि दाहस्तन्त्रेण पृथगस्थिक्रिया भवेत् ॥ इति ।

अस्थिसंचयनपृथक्त्वे विकल्पः । सहगमने सर्वत्र पाकैक्यमाहात्रिः—

एकाचित्यां समारूढौ म्रियेते दम्पती यदि ।
तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात्पृथक्पिण्डं समाचरेत् ॥ इति ॥ ३५ ॥

यदि न स्याद्विवाहस्तदा किमिस्थ्याह—

दारकर्मणि यद्यशक्त आत्मार्थमग्न्याधेयं कुर्यात् ।
अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासोग्रयणार्थं च शेषाणि कर्माणि
न भवन्ति ॥ ३६ ॥

अग्न्याधानमात्रं कुर्यान्नेतराणि कर्माणीति भावः । तत्राऽऽह त्रिकाण्डमण्डनः—

एकाकी वाऽऽदधीताग्नीन्विवाहश्चेन्न सिध्यति ।

नित्येष्ट्याग्रयणान्यग्निहोत्रं कर्मास्य नेतरत् ॥ इति ।

चेद्यदि विवाहो न सिध्यति न भवेत्तर्ह्येकाकी वाऽग्नीनादधीत । एतेन कुशपत्न्यादि-
करुणानां विनैव विधुराग्निहोत्रं सिद्धम् । तत्र किं किमित्याह—अस्य विधुराग्निहोत्रिण-
स्तेष्वग्निषु नित्येष्ट्याग्रयणानि । नित्येष्टी दर्शपूर्णमासौ । यद्यप्येतयोर्जीवननिमित्तेन
नैमित्तिकत्वं प्रतिभाति तथाऽपि साधितं नित्यत्वं सिद्धान्ते । यद्वा नैमित्तिकमपि नित्य
मेव । यतोऽस्याकरणे प्रत्यवायजनकत्वमुत्पत्स्यमानदुरितप्रतिबन्धकत्वं चास्तीति दिक् ।
इष्टिग्रहणात्पश्चादिकं न भवति । नित्योपादानात्काम्येष्वनधिकारः । आग्रयणमग्रस्यान्न-
स्यायनं प्राप्तिरिति बह्वृचब्राह्मणमाध्यम् । अतस्तदवश्यं कर्तव्यम् । अन्यथा जीवनविरो-
धात् । स्मर्यन्ते च तद्विनाऽन्नाशने बहवो दोषाः—

अनिष्टा तु नवैः सस्यैर्देवानथ हुताशने ।

प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति येऽश्नन्ति काममोहिताः ॥ इति ।

तदत्र सस्यग्रहणात्सर्वेषां यागसाधनार्थत्वप्राप्तौ त्रीहीन्दवान्वा । हवीषि त्रीहिभि-
र्वा यजेत यवैर्वा यजेतेति सूत्राभ्यामुभयोरेव यागसाधनत्वावगमादुभयामनुष्ठाने तत्त-
त्सहभावजनितसस्यानामनुग्रहे ग्रैष्मवार्षिकसस्यानुग्रहार्थं श्यामाकैवणवानामपि संग्रहः ।
न त्वाग्रयणात्पूर्वं नूतनगुल्मलतादीनां तत्तत्कालीनानामभक्ष्याणामित्यभियुक्ताः । सस्या-
नामेवेत्यन्ये । त्रीहियवानामित्यपरे । अग्नौ हूयते यत्तदग्निहोत्रं पयः । तद्यत्र साध-
नत्वेन विद्यते तदग्निहोत्रं कर्मनामधेयम् । तत्संज्ञं कर्म भवतीतीत्तरच्चातुर्मास्या-
दिकं न ॥ ३६ ॥

+ (अथैकपुनराधाननिमित्तानुगतधर्मचक्रान्तर्भूतपेक्षारूपनिमित्तं वक्तुमारभते—
यदि पत्नी सीमान्तमादित्योऽस्तमियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तम्) ।

+ वर्तुलकं सस्थो ग्रन्थः क. पुस्तकस्थः ।

यद्याहिताग्निः पशुभ्यो म्रियेताऽऽ गावो अगमन्नि-
ति द्वे चतुर्गृहीते जुहुयाद्यद्याहिताग्निरशनिहतो
म्रियेत तस्य प्रायश्चित्तं मूर्धानं दिवो अरतिं पृथि-
व्या इति चतुर्गृहीतं जुहुयाद्यद्याहिताग्निरप्सु म्रि-
येतेमं मे वरुण तत्त्वायामीति द्वे चतुर्गृहीते जु-
हुयात् ॥ ३७ ॥

पशुश्चतुष्पाज्जीवराशिवाची गोमाहिषादिः । अशनिर्वज्रः । अशनिपातमृतानां-
अग्निर्मूर्धा इति द्वाभ्याम् । मूर्धानं दिव इत्येतया वा (बौ० पि० २।८।९) इति
बोधायनः ॥ ३७ ॥

यद्याहिताग्निर्विषदष्टो म्रियेत नमो अस्तु सर्पेभ्य
इति तिसृभिश्चतुर्गृहीतैर्जुहुयाद्यद्याहिताग्निर्दंष्ट्रिभ्यो
म्रियेत दंष्ट्राभ्यां मलिभ्लूनिति द्वे चतुर्गृहीतेन
जुहुयाद्यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत
यां दिशमभि प्रस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कक्षं
दहेयुः ॥ ३८ ॥

नम इति तिसृणामन्तः । सर्पदष्टमृतानामिति बोधायनः । दंष्ट्रिभ्यो वराहादिभ्यः ।
यदि प्रोषितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा गमनकाले यां दिशं प्रति
प्रस्थितः स्यात्तस्यां दिशि तदानीं यः कक्षस्तमस्याग्निभिस्तूष्णीं दहेयुः । यद्वा पुरस्ता-
दाहवनीयेत्यादिविधिना तूष्णीं दहेयुरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपि वा त्रीणि षष्टि[शतानि] पलाशवृन्तानां तैः
कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तामस्याग्निभिर्द-
हेयुरिति विज्ञायते । पलाशवल्कैः कुशैर्वा संधिषु
संप्रवेष्ट्य चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते । दश-
भिर्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चशता पञ्चा-
शतैकैकं बाहुं ताभ्यामेव पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुली-
रूपकल्पयते सप्तत्या सप्तत्येकैकं पादं ताभ्यामेव
पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुलीरूपकल्पयते । अष्टाभिः
शिश्रं द्वादशभिर्वर्षणम् । (तैः कृष्णाजिने पुरुषा-

कृतिं कृत्वा) स्नापयित्वाऽलंकृत्यान्तर्वेदि कृष्णा-
जिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नेन-
मुत्तानं निपात्य पक्षोदशेनाहतेन वाससा प्रच्छा-
य बान्धवाः पर्युपविशन्ति (अभिमृशन्ति) अय-
मस्यासौ यस्य त इमे अंग्रय इति प्रेतेऽमात्या
इत्येतदादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ ३९ ॥

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि । त्रीणि त्रीणि पलाशानि येषु काण्डेषु
तिष्ठन्ति तानि वृन्तानीत्याचक्षते । तेषां षष्ठ्यधिकानि त्रीणि शतान्युपकल्पानि
भवन्ति । तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तां वा दहेयुः । तस्या रचनाप्रकारः
पितृमेधेन दाहश्च बाह्वृच्ये पितृमेधकल्पेषु च पृथक्पृथगुक्तस्तत्र तत्रैव
द्रष्टव्यः ॥ ३९ ॥

यदि तानि न विन्देरन्नवानां दर्भाणां याज्ञिकानां
वा वृक्षाणां तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा
*(तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति विज्ञायते । यदि
तानि न विन्देरन्भूम्याः पाःसूनुद्धृत्य) मधुना
सर्पिषा सःसृज्य *(तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं
कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति विज्ञायते) विधिना
दाहयेत् ॥ ४० ॥

अत्राप्युपाधिकृतिं पूर्ववत् । ततो म्र(गृ)हे प्रमीतस्यैव पैतृमेधिकं दहनं पात्रचयन-
संयुक्तमेव क्रियते । तथाऽऽपस्तम्बीयाऽनुमतिरेव । अतो नात्र ब्राह्मणेभ्यो यज्ञायुधा-
नीति विधिरिति ॥ ४० ॥

यद्येवं कृते यजमानः पुनरागच्छेत्तत्रापि विधिमाह—

यद्येतस्मिन्कृतेऽग्निभिः पुनरागच्छेद्घृतकुम्भादु-
न्मग्नस्य जातकर्मप्रभृति द्वादशरात्रं व्रतं चरित्वा
तथैव जाययाऽग्नीनां धाय प्राजापत्येन पशुना वा
यजेत ॥ ४१ ॥

* वर्तुलकंसस्थो ग्रन्थो ऋ. ग. पुस्तकयोरधिक इति भाति ।

यद्येवं कृतेऽग्निमिर्वजमानः पुनरागच्छेत्कथं तत्र कुर्यादिति । यज्ञियात्काष्ठादिग्निं मथित्वाऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्याऽऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—हिरण्यगर्भः सम-
वर्तताम्र इति द्वाभ्याम् । अथाऽऽज्याहुतीरुपजुहोति—सहस्रशीर्षा इत्येतेनानुवाकेन प्रत्यृचम् । स्विष्टकृतप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् । अपरेणाग्निं सौवर्णेन पात्रेण घटेन वा मृन्मयेन कृष्णाजिनेन वा द्रवीभूतेन घृतेनाद्भिः पूरयित्वा जीवत्पितुश्चेत्पिताऽभि-
मन्त्रयते—विष्णुर्योनिं कल्पयत्विति । अथैनं प्रवेशयति— त्वां पूषञ्छिवतमामेरयस्वे-
इति । स गर्भो भूत्वा कृष्णाजिनादृतावेतां रात्रिं वसति । व्युष्टायां पुंसवनप्रभृत्या जातकर्मणः कारयित्वा जघनार्धादात्मानमपकृष्य जायेत । जातस्य जातकर्मप्रभृति-
संस्कारान्कारयित्वा द्वादशरात्रमेतद्व्रतं चरेत् । तथैव भार्ययाऽग्नीनाधाय ब्रात्येनैन्द्रा-
ग्नेन पशुना यजेत (बौ० २-७-१ । १०) इति बौधायनीये विशेषः । द्वयोः पुण्याहयोः पूर्वदिनरात्रौ तत्पिता तत्तुल्यो वा प्रवेशहोमादि सर्पिषा पूरिते घटे यज-
मानं प्रवेश्यैनं तां रात्रिं तत्र वासयेत् । प्रातस्तु जातकर्मादिविवाहान्तः स्वभार्यया कार्यः । ततो द्वादशाहं ब्रह्मचर्यव्रतं चरेत् । अत्र मण्डनकारस्तु क्रियालोपस्यैव स्वरू-
पान्तरमाह—

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्यैर्ध्वदेहिकम् ।

प्रायश्चित्तमसौ स्मर्ति कृत्वाऽग्नीनादधीत च ।

यष्टारं प्रवासितर्यमृतं यष्टारं मृतमाकर्ण्य पुत्रादिना यस्य यष्टुरैर्ध्वदेहिकं पर्णशर-
विधिना कृतम् । पश्चात्किंयता कालेनाऽऽगतेन यष्टा किं कार्यमत आह— प्रायश्चित्त-
मिति । असौ स्मर्ति प्रायश्चित्तं कृत्वाऽग्नीन्दुनरादधीत च ॥ ४१ ॥

गिरिं गत्वाऽग्नये कामायेष्टिं निर्वपेदायुष्मतीं शत-
कृष्णलाम् । दिशामवेष्ट्या वा यजेत ॥ ४२ ॥

काम्योष्टिप्रश्ने व्याख्याता ॥ ४२ ॥

अत ऊर्ध्वमीप्सितैर्यज्ञक्रतुभिर्यजेतेति विज्ञायत
इति विज्ञायते ॥ ४३ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्र (पितृमेधापरपर्याये) एकोन-
त्रिंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

एकोनत्रिंशप्रश्नश्च समाप्तः ॥

अत ऊर्ध्वमिति वचनं दिशामवेष्ट्या वा यजेत (म० पि० २-४-२४) इति ।
यागादत अनन्तरमित्यर्थः । ईप्सितैर्यज्ञक्रतुभिरिति नित्यनैमित्तिककाम्यैरिष्टिपशुसो-
मैर्वा यजेत । विज्ञायत इत्यभ्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ॥ ४३ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिपितृमेघव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामेकोनविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
पितृमेघस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिपितृमेघव्याख्यामहादेवकृतवैजयन्तीव्याख्या समाप्ता ॥

अथ परिशिष्टम् ।

अथ गर्भिण्यास्तिष्यक्रिया[या] ऊर्ध्वं मृतौ तां
श्मशानं नीत्वा दहनवदवकाशं जोषयेत् ॥ १ ॥

तिष्यक्रिया सीमन्तः । गर्भिण्यामन्तर्वत्न्यां त्रियेतेति बोधायनः ॥ १ ॥

चितां कल्पयित्वा तस्याश्चिताया अपरेण परिश्रिते
करोति ॥ २ ॥

कटादिभिरित्यर्थः ॥ २ ॥

तामुत्तानां कृत्वा तस्या वामोदरमालिख्य हिर-
ण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यालोकनं च कृत्वा कुमारं
दृष्ट्वा तमभिमन्त्रयते—जीवतु मम पुत्रो दीर्घायु-
त्वाय वर्चस इति ॥ ३ ॥

चितामपरेण सव्येन वा प्रेतस्योदरं लिखेत् । हिरण्यगर्भ इत्यनुलेखनम् । कुमारं
दृष्टमनुमन्त्रयते—जीवतु मम पुत्रः० वर्चस इति मन्त्रान्तः ॥ ३ ॥

अथ बालं स्नापयेद्धिरण्यमन्तर्धाय जीवतो ग्राम-
मायाति ॥ ४ ॥ यस्ते स्तनः शशय इति स्तनं
प्रदाय तस्मिन्नुदर आज्याहुतीर्जुहोति—शतायुधाय
शतवीर्यायेति पञ्च प्राणाय स्वाहा व्यानाय
स्वाहेत्येताम्यामनुवाकाभ्यां जुहोति ॥ ५ ॥
अव्रणं च कुर्यात्प्रेतं चितामारोप्य विधिना
दहेत् ॥ ६ ॥

गर्भश्चेदप्राणस्तं प्रक्षाल्य निखनेत्स यदि जीवज्जीव त्वं मम पुत्रक इत्युक्त्वा क्षेत्रिथै
त्वेति पञ्चभिः स्नापयित्वा हिरण्यमन्तर्धाय भूमौ निधाय व्याहृतिभिरभिमन्त्र्य यस्ते
स्तनः शशय इति स्तनं पाययित्वा शिशुं ग्रामं प्रापयेत् । गर्भच्छेदस्थले शतायु-
धयेति पञ्चाऽऽहुतीर्हुत्वा प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्यनुवाकाभ्यां व्याहृत्या वाऽऽज्यं
हुत्वा भिन्नमुदरं सूत्रेण संग्रथ्य घृतेनानुलिप्य ब्राह्मणाय तिलान् गां भूमिं सुवर्णं
दद्यात् । अथ यथोक्तेन कल्पेन दहेदिति वैखानसः । बोधायनेन तु शतायुधयेति
पञ्चहोमानन्तरं प्रयासायाऽऽयासाय वियासाय संयासायौघासाय शुचे शोकाय तप्यते

तपत्यै ब्रह्महृत्यै सर्वस्मै, इति स्वाहान्तैराहुतयोऽप्यधिका उक्ताः । कपर्दिकादि
कायाम्—

यदा गर्भवती नारी सशल्या संस्थिता भवेत् ।
कुक्षिं भित्त्वा ततः शल्यं निर्हरेद्यदि जीवति ॥
प्रमीतं निखनेत्तं तु प्रायश्चित्तमतः परम् ।
सा त्रयस्त्रिंशता कृच्छ्रैः शुध्यते शल्यदोषतः ॥
सगर्भदहने तस्या वर्णजं वधपातकम् ।
प्रायश्चित्तं चरित्वा तु शुध्यन्ति पापकारिणः ॥
दग्ध्वा तु गर्भसंयुक्तां त्रिरब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ इति १ ॥
समाप्तं परिशिष्टम् ॥

=====

वर्जनीय
क्षण
वपामुप
प्रकामति
कृष्णाजि
र्थमुपार्ध
‘ तस्या
शकृत्यु
देवीरित्यमे
लोहितपच
शिर इति
प्रच्छिद्यैते
त्येके
इत्याहरति
पतिः कवि
वृष्टि
अपांनपाद
नामूर्ध्वः स्वय
प्रियतमे सधस्
चरति प्रजाना
द्यावा हो
प्रयाजाना
पर्याग्निकृत
कपालः पु
क्रमुक
दक्षकामस्
सयुजा न